

סוגיות שהוגהו עקב המעבר מלימוד על פה ללימוד מן הכתב*

מרדכי סבתו ורבין שושטרי**

פתיחה

במאמרו 'על הקיצור והשלמתו' כתב דוד רוזנטל את הדברים הבאים:

אין ספק שבתרבות שעל פה כמו זו של הספרות התלמודית שלנו, כשגם האירועים והלימוד בבית המדרש היו על פה ואף המסירה שלאחריה הייתה על פה, נתלו למסירה גם אינטונציה, וגם תנועות גוף. משפסקה המסירה על פה והועלו הדברים על הכתב, ניסו לשמר כמה ממחוות אלו. כך למשל הכניסו למסירה בכתב את המונח 'אתמהה' המשמש כהוראה לקורא: 'אתמהה' – כלומר קרא את השמועה בלשון תמיהה. וכנראה איבדנו כמה מסירות מסוג זה.¹

ההנחה שהספרות התלמודית נלמדה ונמסרה על פה עד לתקופתם של גאוני בבל רווחת היום במחקר. נושא זה נסקר ונחקר במאמר מקיף וממצה אצל יעקב זוסמן,² שבחן וחקר, איזן וביקר את הנתונים הרבים והדעות השונות שנאמרו בסוגיה זו, ולאחר דיון מעמיק, יסודי וממצה סיכם וכתב:

סוף דבר: 'תורה שבעל פה' פשוטה כמשמעה: תורה שלא רק ניתנה על פה אלא גם נמסרה, נלמדה והתפתחה במשך כל תקופת חז"ל על פה בלבד. והיא נמסרה רק 'מפיהם ולא מפי כתבם'... רק אם נשכיל להפנים את מלוא משמעותה של העובדה שעולמם של חז"ל, למן ראשוני הזוגות ועד לאחרוני הסבוראים, היה עולם אורלי במוחלט, עולם שכל יצירתו הספרותית על פה

* עיקרי הדברים נאמרו בערב שנערך לכבוד פרופ' דוד רוזנטל לרגל פרישתו מהוראה. הערב התקיים באוניברסיטה העברית, הר הצופים, ירושלים, ב"ד בטבת תש"ע, 31 בדצמבר 2009.

** המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר אילן.

¹ ד' רוזנטל, 'על הקיצור והשלמתו: פרק בעריכת התלמוד הבבלי', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 791-863 (הציטוט מעמ' 793). וראה ר' מרגליות, מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו, ירושלים תשכ"ז, עמ' פד-פט.

² י' זוסמן, "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה – כוחו של קוצו של יו"ד, מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 209-384.

נוצרה ועל פה בלבד נמסרה, רק אז נדע להתייחס כראוי אל ספרותם ולהעריך נכונה את תרבותם.³

זוסמן מדגיש במאמרו את ההשלכות שיש להכרה זו על הבנתה וחקירתה של ספרות חז"ל. דברי רוזנטל שהובאו לעיל מוסבים על אחת ההשלכות החשובות של הכרה זו. במסירה על פה בוודאי 'נתלו למסירה גם אינטונציה וגם תנועות גוף'. אמנם בעת שהועלו הדברים על הכתב 'ניסו לשמר כמה ממחוות אלו', אולם 'כנראה איבדנו כמה מסירות מסוג זה'.

כל המצוי אפילו מעט בשני התלמודים ובפירושו של רש"י לבבלי יודע שרבים המקומות שבהם רש"י מעיר על מונח מסוים שיש לקוראו בתמיהה,⁴ ורצונו לומר שלא כקריאה הרגילה של מונח זה או על מונח אחר שיש לקוראו בניחותא, וגם כאן שלא כקריאתו הרגילה.⁵

הבחנה זו שרש"י, שלפניו עמד תלמוד כתוב, נאלץ לעשות מדעתו מכוח הבנתו בסוגיה הייתה אצל הגאונים במקרים רבים מסורת חיה של תלמוד הנמסר ונהגה על פה. וכבר עמד רב האי גאון בתשובתו על ההבדל באינטונציה שבין 'והא תניא' שהיא 'לישאנא ניהא דסיעתא', ובין 'והאתניא', שהיא 'לישאנא דקושיא' הנאמרת 'בחטף ובאתמהתא'.⁶ כיוצא בזה עדותו המפורסמת של ר' אהרן הכהן סרגאדו, גאון פומבדיתא במאה העשירית, על חכמי ישיבתו שרובם אינם יודעים ספר כתוב מהו. עדות זו נאמרה בזיקה לשאלה אם יש לקרוא משפט מסוים בסוגיה בניחותא או בתמיהה. הגאון מעיד שחכמים אלו, הגורסים את התלמוד על פה, גורסים משפט זה בתמיהה. לדעת הגאון, גרסתם מכריעה את הכף, ועל פיה נקבע שמצוות החליצה קודמת לייבום.⁷

במאמר זה אנו מבקשים לעסוק בשתי סוגיות סמוכות ממסכת סוכה, דף לו ע"ב, שבכל אחת מהן מתבטאת תופעה זו של קושי בהבנת הסוגיה עקב אבדן האינטונציה. כפי שנראה להלן, בכל אחת משתי סוגיות אלו האינטונציה, היינו הטעמת המילים ואולי אף תנועת הגוף, היא הפרט היחיד המבדיל בין שתי מימרות שהסוגיה מציגתן כחולקות זו על זו. אמנם לפנינו היום בדפוס וילנא ובמקצת כתבי היד יש הפרש בין נוסחן של שתי המימרות, ואולם כפי שאנו מבקשים להראות במאמר זה, בנוסחן המקורי היו שתי המימרות זהות לחלוטין במילותיהן. אין ספק שתחילה, בשעת הלימוד על פה, הייתה ההטעמה חלק אינטגרלי מהעברת הסוגיה, ומשעלתה הסוגיה על הכתב, נעלמה הטעמתה ובשל כך נסתתמה כוונתה. וכיוון שנסתתמה כוונתה, ניסו המעתיקים והלומדים את כוחם בפתרון סתומותיה של הסוגיה על ידי הגהתה זה בכה וזה בכה.

³ זוסמן (לעיל, הע' 2), עמ' 355.

⁴ למשל רש"י לברכות לג ע"ב; שבת נז ע"ב; שם קיג ע"א (ביחס לביטוי 'מכלל דפליגי'), ועוד הרבה.

⁵ למשל רש"י לברכות טז ע"א; שם נט ע"ב; עירובין כז ע"ב (ביחס למונח 'והתניא'), ועוד הרבה.

⁶ תשובות הגאונים הרכבי, ברלין תרמ"ז, סימן של, עמ' 157-158.

⁷ ש' אסף, מדעי היהדות, ב (תרפ"ז), סימן נח, עמ' 73 (=אוצר הגאונים, יבמות, סימן קע, עמ' 71). וראה י' ברודי, 'ספרות הגאונים והטקסט התלמודי', מחקרי תלמוד, א (תש"ן), עמ' 242, שהעיר על הסתמכותם של הגאונים על האינטונציה בשני מקומות אלה להכרעתם הפרשנית.

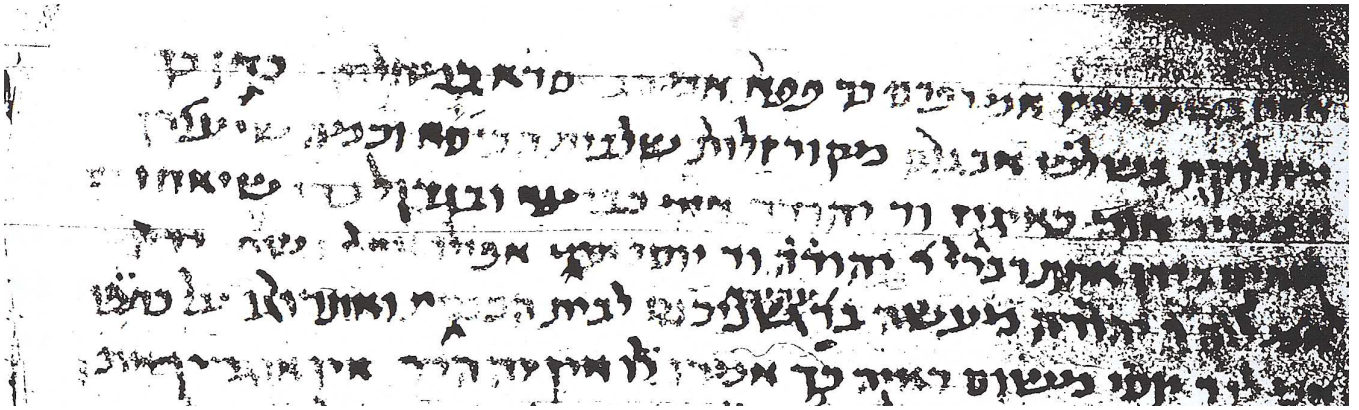
למזלנו שרדה לנו נוסחתה המקורית של כל אחת משתי סוגיות אלו בכתבי יד טובים, ואף פירושה המקורי של כל סוגיה כבר הוצע בסוגיה אחת בתשובת רב האי גאון, ובאחרת – בפירושו של רבנו חננאל. באמצעות כתבי היד ופרשנים אלה יכולים אנו לשחזר את התהליך שעבר על נוסחן של שתי סוגיות אלו במהלך מסירתן עד לקביעת נוסחן בדפוס וילנא.⁸

בדברינו שלהלן אין אפוא חידוש בעצם פירושיהן של סוגיות אלו, ולא באנו אלא להדגים באמצעות סוגיות אלו כיצד אבדן האינטונציה עקב המעבר מלימוד על פה ללימוד מן הכתב סתם את הבנת הסוגיות והביא להגהתן ולבחון את דרכי הגהתן השונות.

לנוחות העיון הצגנו את שינויי הנוסחאות של כל אחת משתי סוגיות אלו באמצעות טבלה. הטבלאות מובאות בסוף המאמר.

למאמר הוספנו נספח ובו הערנו על ההתאמה בין אופיים וטיבם של כתבי היד וענפי הנוסח של מסכת סוכה כפי שנתבררו בשתי סוגיות אלו לטיב נוסחם במסכת כולה.

⁸ יש הסבורים שבמקרים רבים לא ניתן לדבר על הנוסח המקורי של הסוגיה עקב ההנחה שנוסח התלמוד, שכאמור נמסר בימי קדם על פה, לא היה קבוע במילותיו אף שהיה קבוע בתכניו. לפיכך אנו מוצאים לעתים גרסאות השונות זו מזו בלשונן אבל שוות בטעמן, וכבר העירו הגאונים במקומות רבים על תופעה זו וראו בה תופעה לגיטימית בלא צורך להכריע בין הגרסאות. ראה על זה א"ש רוזנטל, 'תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי', תרביץ, נו (תשמ"ח), עמ' 36-1 וההפניות שם; י' ברודי (לעיל, הע' 7), עמ' 237-303 וההפניות שם. אמנם כל החוקרים מודים שיש שינויי נוסח רבים השייכים לשלב של תולדות המסירה לאחר שהתלמוד הועלה על הכתב, והם תוצאה של הגהות חכמים או טעויות סופרים. שתי הדוגמאות שאנו עוסקים בהן במאמר זה שייכות לקטגוריה זו.

The Bodleian Libraries, University of Oxford, MS. Heb. d. 54, fol.
13 b (Neubauer 2671.3)

סוגיה ראשונה – שיעור אתרוג הגדול

א

שנינו בסוכה ג, ז:⁹

שיעור אתרוג קטן ר' מאיר או' כאגוז ור' יודה [אומ'] כביצה. ובגדול כדי שיאחזו את שניהם בידו אחת [דברי] ר' יהודה ר' יוסה או' אפילו בשתי ידיו.

על מחלוקת זו מובא בתלמוד הבבלי, דף לו ע"ב, המעשה הזה (הנוסח הוא על פי דפוס וילנא. שינויי הנוסחאות מוצגים בטבלה המצורפת בסוף המאמר):

תניא אמר רבי יוסי מעשה ברבי עקיבא שבא לבית הכנסת ואתרוגו על כתפו. אמר לו רבי יהודה משם ראייה אף הם אמרו לו אין זה הדר.

על פי נוסח זה, ר' יוסי, המתיר לקחת אתרוג גדול אפילו עד כדי אחד בשתי ידיו, מביא ראייה לדבריו ממעשהו של ר' עקיבא. רבי יהודה, המגביל את גודלו של האתרוג, דוחה את ראייתו מכוח תגובתם של החכמים ששללו את מעשהו של ר' עקיבא. נוסח זה חלק ומובן, אלא שכל עצמו איננו אלא תיקון שעשה המהרש"ל, שלפניו עמד נוסח דפוס ונציה. בדפוס ונציה, וכן בדפוס הראשון של המסכת, דפוס פיזרו 1515, כתוב:

תניא אמר רבי יהודה מעשה ברבי עקיבא שבא לבית הכנסת ואתרוגו על כתיפו ואמרו לו אין זה הדר אמ' לו רבי יוסי משם ראייה אף הם אמרו לו אין זה הדר.

לפי נוסח זה, מביא הראייה איננו ר' יוסי אלא ר' יהודה, ור' יוסי דוחה את ראייתו. כמובן, ראייתו של ר' יהודה איננה ממעשהו של ר' עקיבא אלא מתגובתם של החכמים השוללים את מעשהו. ר' יוסי דוחה את ראייתו של ר' יהודה בלשון 'משם ראייה אף הם אמרו לו אין זה הדר'. דחייה זו אינה מובנת, שכן ר' יוסי חוזר על לשונו של ר' יהודה, ולפיה שללו החכמים את מעשהו של רבי עקיבא. קושי זה הביא את המהרש"ל להגיה את הנוסח, וזה לשונו:¹⁰

תניא אמר ר' יוסי מעשה בר' עקיבא שבא לבית הכנסת ואתרוגו על כתיפו אמר לו ר' יודא משם ראייה כו'... כצ"ל.

המהרש"ל ביצע שני שינויים בנוסח: א) החליף את שמותיהם של ר' יהודה ור' יוסי; ב) בעקבות ייחוס הראייה לר' יוסי מחק המהרש"ל את סוף הדברים 'ואמרו לו אין זה הדר'. הראייה של ר' יוסי איננה מתגובתם של החכמים אלא מעצם המעשה של ר' עקיבא.

⁹ הנוסח על פי כתב יד קויפמן.

¹⁰ חכמת שלמה השלם, קראקא שמ"ב, עמ' 355.

ב

בשאלת נוסח הסוגיה בכלל והגהה זו בפרט רבינוביץ דן בדקדוקי סופרים.¹¹ הוא הכיר את נוסח הדפוסים הישנים, ולפניו עמדו שני כתבי יד מינכן (95, 140). כפי שניתן לראות בטבלת שינויי הנוסח, בטור 9, כתב יד מינכן 140 תומך בנוסח הדפוסים הישנים. אף על פי כן קבע רבינוביץ שנוסח זה הוא 'טעות דמוכח', שכן כמו המהרש"ל גם רבינוביץ לא ראה כל דרך לבאר נוסח תמוה זה. אלא שרבינוביץ הסתייג מהגהתו הקיצונית של המהרש"ל המחייבת היפוך הדעות ומחיקת משפט שלם, כיוון שלהגהות אלה לא מצא רבינוביץ בסיס בעדי הנוסח. משום כך הציע רבינוביץ שתי הצעות אחרות: הצעה אחת להשאיר את נוסח הדפוסים הישנים כמו שהוא ולמחוק מדברי ר' יוסי רק את המילה 'אין'. לפי זה ר' יהודה הוא אמנם מביא הראיה ור' יוסי דוחה אותה, אלא שנחלקו ר' יהודה ור' יוסי בנוסח תגובתם של החכמים מן הקצה אל הקצה. לפי ר' יהודה, החכמים אמרו לו "אין זה הדר", ולפי ר' יוסי אמרו לו "זה הדר". לעדות קרובה לנוסח זה הביא רבינוביץ את נוסח הרי"ד בפסקיו, וזו לשונו: 'תניא אמ' ר' יהודה מעשה בר' עקיבה שבא בבית הכנסת ואתרוגו על כתיפו אמרו לו אין זה הדר אמ' ר' יוסי משם ראייה כך אמרו לו אף זה הדר'.¹²

הצעה אחרת של רבינוביץ היא לאמץ את נוסח כתב יד מינכן 95 (טור 13 בטבלה). לפי נוסח זה, תשובת ר' יוסי היא שר' עקיבא דחה את דברי החכמים, ולכן הוא, היינו ר' יוסי, יכול להישען על דעת ר' עקיבא.¹³

לאחר זמן הבחין רבינוביץ שהגהת המהרש"ל נשענת על פירושו של רש"י, וזו לשונו של רש"י:

אין זה הדר – ואף על גב דאוקימנא דטעמא דר' יהודה לאו משום הדר הוא, הכי קאמר ליה: אפילו לדידך דלא חיישת לאנפולי, ומייתית ראייה מדר' עקיבא – אינה ראייה, דאף הם אמרו לו אין זה הדר.

ראוי לציין שרש"י לא בא לבאר את גוף הסיפור או להעיר על נוסחו אלא ליישב את העולה מן הסיפור, ולפיו ר' יהודה דורש הדר באתרוג, עם המבואר בסוגיית הבבלי בדף לא ע"ב שאף ר' יהודה לא דורש הדר, והגבלתו לגודל האתרוג נובעת מחששו שמא יהיה על הנוטל להחליף את מקומם של האתרוג והלולב בידיו, ואם לא יוכל להחזיק את הלולב והאתרוג ביד אחת יש חשש שהאתרוג ייפול וייפסל. מכל מקום, מלשונו של רש"י עולה, לכאורה, שר' יוסי הוא שהביא ראייה ממעשהו של ר' עקיבא, ור' יהודה דוחה את ראייתו על ידי ציטוט תגובתם של החכמים.

¹¹ רנ"נ רבינוביץ, דקדוקי סופרים למסכת סוכה, מינכן תר"ל, עמ' 113, הערות ב-ג.

¹² פסקי הרי"ד, מהדורת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשנ"ב, עמ' תקלה.

¹³ רבינוביץ העדיף הצעה זו משום שלפי ההצעה הקודמת נחלקו ר' יהודה ור' יוסי בתיאור העובדות מן הקצה אל הקצה. וראה מה שכתב רבינוביץ שם, עמ' מב סוף הע' ח, על מחלוקת בית שמאי ובית הלל במשנה בדף כח ע"א. וראה עוד בנושא זה ש"י פרידמן, 'שני ענייני חנוכה בסכוליון של מגילת תענית', ציון, עא, א (תשס"ו), עמ' 23, 29.

סיוע לגרסה ששחזר המהרש"ל על פי פירושו של רש"י ניתן להביא, לכאורה, מדבריו של ר' אברהם מן-ההר הפרובנסאלי, בן המאה ה-13, וכך כתב בפירושו לסוגייתנו:¹⁴

הכי גרסינן: אמר ר' יוסי כך היה מעשה וכו'. ואתרוגו על כתיפו, פירוש מרוב גודלו. ואהדר ליה רבי יהודה משם ראייה אף הם אמרו לו אין זה הדר, פירוש ואע"ג דאוקימנא בריש פירקין דטעמיה דר' יהודה לאו משום הדר הוא אלא דחיש לנפילה ויפסל, הכי קאמר ליה אפילו לדידך דלא חיישת שמא יפול ויפסל אין לך להביא ראייה מהך עובדא דכשר שהרי הם אמרו לו שאינו הדר.

גרסת ר' אברהם היא כגרסה שהגיה המהרש"ל, אלא שיש לשים לב שר' אברהם פותח את פירושו במילים 'הכי גרסינן', כלומר זאת הגרסה שיש לאמץ, ולא דווקא הגרסה שעמדה לפניו. עוד יש לשים לב שר' אברהם מעתיק את כל דבריו של רש"י לסוגייתנו. נראה אפוא שר' אברהם מנסח את הסוגיה על פי העולה מפירושו של רש"י. נמצא שמעשהו של ר' אברהם הוא ממש כמעשהו של המהרש"ל, ושניהם הגיחו את סוגייתנו על פי פירוש רש"י. סיוע להשערה זו יש להביא מגרסתו 'אמר ר' יוסי כך היה מעשה' – גרסה שלא מצאנו לה חבר בכל עדי הנוסח. נראה אפוא שזהו הנוסח ששחזר ר' אברהם מדעתו על סמך פירוש רש"י.

ג

מה יכולים אנו לומר על נוסח הסוגיה לאור הנתונים העומדים לרשותנו היום? בטבלת שינויי הנוסח הבאנו 14 עדים לנוסח הסוגיה. מתברר שב-12 מהם (טורים 2-13) מוסכם שמביא הראייה הוא ר' יהודה, ואילו ר' יוסי הוא הדוחה אותה. כאמור, מסורת נוסח זו עולה גם מפסקי הרי"ה, מפירושו של הרא"ה¹⁵ ומפירושו של הריטב"א, וזו לשונו: 'וזהו שהקשו בגמרא לרבי יוסי ממה שאמרו לרבי עקיבא שהביא אתרוג על כתפו אין זה הדר'.¹⁶ דברים דומים באים גם בפירוש הר"ן לרי"ף.¹⁷ אבל הגרסה המשתקפת בפירוש רש"י, ולפיה ר' יוסי הוא מביא הראייה ור' יהודה הוא הדוחה אותה, לא באה אלא בדפוסים החדשים ובקטע כריכה שנמצא בספרייה העירונית באדינבורג.¹⁸ כאמור, נוסח זה מצוטט גם בפירושו של ר' אברהם מן-ההר.

¹⁴ פירוש רבנו אברהם מן ההר, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשל"ה, עמ' קכב.

¹⁵ חידושי הרא"ה, מהדורת אהבת שלום, ירושלים תש"ס, וזו לשונו: 'תניא מעשה בר' עקיבא שבא לבית הכנסת ואתרוגו על כתפו ואמרו לו אין זה הדר אמר להם ר' יוסי משם ראייה כי אמרו לו וכי אין זה הדר' (כך הוא הנוסח גם בכתב היד של חידושי הרא"ה, מוסקבה גינצבורג 185). במהדורת מ' הרשער, גנזי ראשונים – מסכת סוכה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 118 הועתק בטעות 'כך אמרו לו'.

¹⁶ דברי הריטב"א הובאו בדיונו על משנתנו בדף לד ע"ב. ראה חידושי הריטב"א על הש"ס, מהדורת א' ליכטנשטיין, ירושלים תשנ"ב, עמ' שלג.

¹⁷ בדף יח ע"א מדפי אלפס בדפוס וילנא, בסוף פירושו למשנה.

¹⁸ Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (אדינבורג, הונגריה, ארכיון העיר T.2). רשימת הקטעים מארכיון אדינבורג (ועיון בגרסאותיהם) נמצאת אצל אברהם

ואולם, כאמור, נוסח הדפוסים החדשים הוא תוצאה של הגהת המהרש"ל על פי פירושו של רש"י. דברים דומים אמרנו על הגרסה שציטט ר' אברהם מן-ההר, ואפשר שאף גרסת קטע הכריכה איננה אלא הגהה על פי פירושו של רש"י.¹⁹ מנתונים אלו ברור אפוא שאין לנו כל אפשרות לאמץ נוסח זה שעל פיו ר' יוסי הוא מביא הראיה ור' יהודה הוא המשיב, וחייבים אנו להשתית את פירושו הסוגיה על נוסחם של רובם המכריע של העדים, ועל פיו ר' יהודה הוא מביא הראיה מדברי החכמים, ור' יוסי דוחה אותה.

על נוסח תשובתו של ר' יוסי יש לפנינו ארבע גרסאות:

1. 'כך אמרו לו (או: אף הם אמרו לו) אין זה הדר'.²⁰
2. 'כך אמרו לו זה הדר'.²¹
3. 'כך אמרו לו אף זה הדר'.²²
4. 'אף הוא אמר להם זה הדר'.²³

אין ספק שלפי כללי ביקורת הנוסח עלינו לאמץ את גרסה 1, המשותפת לשני קטעי גניזה, לכתבי היד התימניים, לכתבי יד ספרדיים ולדפוסים הישנים. ריבוי העדים, שייכותם לאזורים גיאוגרפיים שונים והיותה של גרסה זו הגרסה הקשה מלמדים שכל הנראה היא המקורית.²⁴ פתרונה של גרסה זו עולה מתשובת רב האי גאון שפרסם בעבר גינצבורג,²⁵ וזו לשונו של הגאון:

והזכיר ר' יהודה מעשה בר' עקיבה שכשראו חכמים אתרוג שלו גדול אמרו לו 'אין זה הדר', להודיע כי לא כשר שיהא האתרוג כזה. אמ' לו ר' יוסי משם ראייה לא אמרו לו זה פסול אלא אמרו לו אין זה הדר שהאיש כמוך י>ס<בול²⁶ על כתיפו.

מדברי הגאון עולה בבירור שהוא גרס כגרת כתבי היד התימניים וקטעי הגניזה. לא סוף דבר שלפיו ר' יהודה הביא את הראיה ור' יוסי דחה אותה, אלא בעיקר שר' יוסי

נפתלי צבי רות, 'כתבי יד לתלמוד בבלי בהונגריה', קרית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 472-482. הכתב הוא אשכנזי, וזמנו בערך המאה ה-13.

¹⁹ על טיב מסורת הנוסח שבקטע זה ויחסו לנוסחאות רש"י ראה ר' שושטרי, מסורות הנוסח של מסכת סוכה בבבלי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן תש"ע, עמ' 23-24.

²⁰ שלושת כתבי היד התימניים, שני קטעי גניזה, כתב יד JTS 1608 (בטבלה טורים 3-8). הגרסה הקרובה לכך 'אף הם אמרו לו' מצויה במינכן 140 (טור 9) ובדפוסים הישנים (טור 2).

²¹ אוקספורד 366 (טור 10).

²² וטיקן 134, לונדון 400 (טורים 11-12). כך הוא, כאמור, גם בפסקי הרי"ה.

²³ מינכן 95 (טור 13).

²⁴ קרוב לוודאי שאילו הכיר רבינוביץ את תמונת עדי הנוסח המלאה לא היה גוזר על גרסה זו שהיא 'טעות דמוכה'.

²⁵ ל' גינצבורג, גנזי שכטר, ב, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 59 (= אוצר הגאונים, סוכה, חלק התשובות, סימן צו, עמ' 45).

²⁶ זאת הצעת התיקון של גינצבורג, עמ' 59 הערה 6, ונראים דבריו.

חוזר על מילותיו של ר' יהודה 'אמרו לו אין זה הדר'. לפי פירושו של הגאון, ר' יהודה ור' יוסי נחלקו בפירוש תגובתם של החכמים. ר' יהודה פירשה כמשמעה, שהאתרוג אינו הדר ולכן אינו כשר, ואילו ר' יוסי פירשה בדרך אחרת, שאין זה הדר שאיש כר' עקיבא יסבול אתרוג על כתפו,²⁷ אבל מכל מקום האתרוג כשר.²⁸

למרות מקוריותו של הסבר זה יש לנו לשאול שאלה חשובה לענייננו: היאך אומר ר' יוסי לר' יהודה 'כך אמרו לו', והוא איננו אלא חוזר על דבריו של ר' יהודה מילה במילה? אלא על כורחנו אנו אומרים שעיקר כוונתו של ר' יוסי באמרו 'כך אמרו לו' לא הייתה אלא להטעמה המיוחדת שהעניק למילים אלו, ואולי, כדברי רוזנטל, אף צירף להם תנועת גוף מסוימת. ואף שקשה לשחזר בדיוק את ההטעמה שבה הטעים ר' יוסי את מילותיו, הרי מכל מקום ניתן לשער שר' יוסי העניק הטעמה מיוחדת למילה 'זה', שלה אולי צירף תנועת גוף הרומזת לנשיאת אתרוג על הכתף ולמילה 'הדר'. הדגשת מילים אלו באה לומר שלדעת ר' יוסי החכמים לא ביקשו לומר לר' עקיבא שאתרוגו פסול אלא שאין במעשהו הדר.

לפנינו אפוא דוגמה מיוחדת במינה, שבה הלשון 'כך אמרו לו' איננה מוסבת למילים אלא להטעמתן, והניסוח האלטרנטיבי של ר' יוסי אינו שונה מקודמו במילותיו אלא באינטונציה שבה נאמרו הדברים ואולי גם בתנועת הגוף. כל זמן שסוגיה זו הועברה על פה מדור לדור, יכלו המוסרים לשמור על הטעמתה ועל ידי זה לבטא את פירושה. אבל משעלו הדברים על הכתב, נעלמה ההטעמה, ונסתתמה מעיני הלומדים מן הכתב כוונת הסוגיה, ובשל כך הוגהה הסוגיה בדרכים שונות.

ד

עתה נסקור את ההגהות שהוצעו לסוגיה. בכתב יד וטיקן ובכתב יד לונדון (טורים 11, 12) שונתה המילה 'אין' למילה 'אף' הקרובה לה בכתיבה. כזכור, נוסח זה עמד גם לפני הרי"ד. בכתב יד אוקספורד (טור 10) נמחקה מילה זו כליל, וכזכור, לאחר זמן חזר להצעה זו רבינוביץ בלי שהכיר באותה עת כתב יד זה. אלא שלפי עדים אלו נוצר מצב לא נוח, ועל פיו נחלקו ר' יהודה ור' יוסי בנוסח דברי החכמים מן הקצה אל הקצה: ר'

²⁷ מעניין להשוות את פירושו של הגאון לדבריו של הרא"ה בסוגייתנו שכתב 'אמר להם ר' יוסי משם ראיה כי אמרו לו וכי אין זה הדר' (לעיל, הע' 15). נראה שגרס כגרסת קטעי הגניזה והתימניים אבל לא הכיר את פירושו של הגאון ולכן פירש שמשפט זה נאמר בתמיהה.

²⁸ על גרסתו ופירושו המיוחד של הגאון עמד גינצבורג שם בהקדמתו, עמ' 46-47, וזו לשונו: 'שאיין בו הדר לר' יהודה פסול הוא – ואשגרא הוא מהדר דאתרג ועין שם ברש"י שנדחק לפרש שהרי לר' יהודה רק באתרוג צריך הדר – ולר' יוסי הוא כמו אין מן הכבוד לעשות כן. ולפי דרכינו למדנו שגרסת הגאון שם כגרסת הספרים הישנים וכ"י ב ולשוא שבש המרש"ל הגרסא ונגרר אחריו בעל דקדוקי סופרים' (וראה גם דבריו של ד' הלבני, מקורות ומסורות לסדר מועד, ירושלים תשל"ה, עמ' רט-רי הע' 7). פירושו של גינצבורג למחלוקת ר' יהודה ור' יוסי בפירוש 'אין זה הדר' נכון הוא, אלא שמאמרו המוסגר, שלר' יהודה אשגרה הוא מהדר דאתרוג, אין לו פשר. גם הערתו על פירושו של רש"י אינה במקומה, וקושייתו של רש"י היא אחרת, ראה דבריו לעיל. אמנם גינצבורג עמד על הקשר שבין גרסת הגאון לדפוסים הישנים ולכתב יד מינכן 140 שהכיר מדקדוקי סופרים, אבל לאמתו של דבר, גרסת הגאון איננה ממש כגרסתם, שהם גרסו 'אף הם אמרו לו', ולזה אין ביטוי בדברי הגאון. כאמור, גרסת הגאון היא ממש כגרסת קטעי הגניזה, כתיב היד התימניים וכתב יד הסמינר: 'כך אמרו לו', וראה על זה לקמן.

יהודה סבור שחכמים אמרו לו 'אין זה הדר', ור' יוסי סבור שהם אמרו לו 'אף) זה הדר'. נראה שמשום כך נוצרה בכתב יד מינכן 95 הגהה אחרת, ועל פיה לא נחלקו ר' יהודה ור' יוסי על דברי החכמים אלא בשאלה אם ר' עקיבא שתק או דחה את דבריהם.²⁹ את ההגהה מרחיקת הלכת ביותר הציע המהרש"ל, על פי פירושו של רש"י, ולהשערתנו קדם לו בהגהה זו ר' אברהם מן-ההר, וכאמור, היא מצויה גם בקטע הכריכה. על פיה ר' יוסי הוא שהביא את הראיה מעצם המעשה של ר' עקיבא, ור' יהודה דחה אותה מכוח תגובת החכמים. אלא שקפרש יש בין נוסח קטע הכריכה לנוסחם של ר' אברהם מן-ההר והמהרש"ל: ר' אברהם והמהרש"ל מחקו מלשונו של ר' יוסי כליל את המילים 'אמרו לו אין זה הדר', וראייתו של ר' יוסי היא מעצם מעשהו של ר' עקיבא, ואילו בקטע הכריכה הוגה 'אמרו לו זה הדר', והראיה היא מהמעשה וגם מתגובתם של החכמים.³⁰ נראה שהמגיה בקטע הכריכה ביקש לשמור על המבנה הקודם של הנוסח, ועל פיו משפט זה היה קיים בחלק זה, ולכן בחר למחוק רק את המילה 'אין', ואילו ר' אברהם והמהרש"ל העדיפו למחוק משפט זה כליל, כנראה מפני שכך הבינו מלשונו של רש"י, שכתב 'ומייתית ראה מדר' עקיבה', מכאן שהראיה של ר' יוסי היא מעצם המעשה ולא מתגובת החכמים. כך גם נמנעו מליצור מחלוקת חזיתית בין ר' יהודה לר' יוסי בשאלה מה אמרו החכמים לר' עקיבא.

עוד נעיר שגם בעדים הגורסים כגרסה שהכרענו שהיא המקורית יש שתי ורסיות: כתבי היד התימניים, קטעי הגניזה וכתב יד JTS 1608 גורסים בדברי ר' יוסי 'כך אמרו לו', ואילו הדפוסים הישנים ומינכן 140 גורסים 'אף הם אמרו לו'. ונראה שהוורסיה הראשונה עיקר,³¹ שכן ר' יוסי נחלק על ר' יהודה בהטעמת האמירה, ואילו מגרסת הדפוסים ומינכן 140 נראה שהמחלוקת היא אם בכלל הגיבו החכמים למעשהו של ר' עקיבא אם לאו. ונראה שבעדים אלו לפנינו השפעה מהסיפור בדף כח ע"א, בעניין היושב ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית, ושם נחלקו בית הלל ובית שמאי אם הגיבו זקני בית שמאי להתנהגותו של ר' יוחנן בן החורנית אם לאו.³² אכן, שם גורסים כל העדים 'אף הם אמרו לו'.

²⁹ יש להניח שהמגיה הושפע מהתבנית הדומה בסיפור על ר' יוחנן בן החורנית על מחלוקת בית שמאי ובית הלל המובא במשנה, דף כח ע"א, ע"ש.

³⁰ רות (לעיל, הע' 18), עמ' 478, העיר על מילים אלו 'לשון שאלה היא'. לא נתברר לנו מדוע הוא סבור שזאת לשון שאלה.

³¹ זאת הייתה ככל הנראה גם גרסת הגאון, ראה לעיל, הע' 28.

³² בנוסח דפוסי התלמוד כתוב בדברי בית הלל 'ולא אמרו לו דבר', אולם בכתבי היד של סדר המשנה מילים אלו חסרות. כתבי היד של הבבלי בסוכה ובמקבילות בברכות יא ע"ב ובעירובין יג ע"ב חלוקים בפרט זה. ראה סיכום הממצאים הטקסטואליים ודיון בהם אצל מ"צ פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט, עמ' 61-64. נראה שהנוסח המקורי לא כלל מילים אלו, ומסורת הסיפור של בית הלל כללה רק את הסיפור על עצם הביקור אצל ר' יוחנן בן החורנית, שהיה יושב ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית, ואילו מסורת הסיפור של בית שמאי כללה גם את תגובתם של זקני בית שמאי למנהג זה.

ה

מצב עדי הנוסח, שלפיהם הגרסה המשתקפת מפירושו של רש"י שונה מגרסת כל עדי הנוסח שלפנינו לרבות עדי הנוסח האשכנזיים (למעט קטע הכריכה שאולי נוצר מכוח פירוש רש"י), מתמיה. בעיקר תמוה שרש"י לא מעיר דבר על הנוסח, ונראה שלא הכיר כלל את הנוסח שבכל העדים, לרבות העדים האשכנזיים.

בדקנו אפוא את נוסחו של רש"י בארבעת כתבי היד ששרדו בידינו.³³ ואף שמצאנו בהם כמה שינויים מעניינים, כגון הגרסה 'ר' אליעזר' במקום 'ר' יהודה' בשניים מן העדים, שאין לנו לפרשה, הרי לא מצאנו בהם שינויים היכולים להשפיע על קביעת נוסח התלמוד המשתקף מפירושו של רש"י. מכל מקום ראוי להעיר על שינוי אחד המשותף לכל ארבעת כתבי היד. כולם גורסים במקום 'ר' עקיבא רבן גמליאל. וכיוון שקשה להניח שלפנינו טעות העתקה משותפת לכל ארבעת העדים, הרי עלינו להסיק שלפני רש"י עמד נוסח שלפיו הסיפור לא נסב על 'ר' עקיבא אלא על רבן גמליאל.

האם ניתן למצוא עוד מקור לגרסה ייחודית זו?

כפי שצוין בטבלה, בקטע גניזה אוקספורד (טור 7) המילה עקיבא נוספה בגיליון, היינו מעל לשורה. תחילה סבורים היינו שהסופר השמיטה בשוגג והשלימה לאחר מכן. אבל בחינה מדוקדקת של הקטע מגלה שלא כך היה.³⁴ העיון מלמד שהאות ש"ן במילה 'שנכנס' כתיבה משונה. רגלה הימנית של אות זו מחוברת לשריד של אות אחרת שהייתה כתובה מימינה, ולא קשה לזהות בשריד זה את האות גימ"ל. נראה אפוא שתחילה כתב הסופר 'מעשה בר"ג שנכנס'. לאחר מכן בא המגיה, צירף את האות גימ"ל לאות ש"ן של המילה שלאחריה והוסיף מעל לשורה את שמו של עקיבא.

קטע גניזה זה שייך לטופס הכולל ניקוד ארץ-ישראלי וטעמים,³⁵ ולהערכתו של פוקס, זהו טופס קדום ביותר המתוארך קודם למאה ה-11.³⁶ ההתאמה בין קטע זה לנוסחו של רש"י ראויה אפוא לציון מיוחד.³⁷

ואולם העובדה שכל העדים האחרים, לרבות רב האי גאון, גורסים 'עקיבה' (או 'עקיבא') מלמדת, לדעתנו, שגרסת 'גמליאל' היא משנית, כנראה בהשראת הסיפור בדף מא ע"ב על רבן גמליאל וחכמים שבאו בספינה ולא היה לולב אלא לרבן גמליאל בלבד. יצוין שלמרות טיבו המשובח של טופס זה יש בו כמה נוסחאות משניות,³⁸ ואולי אפשר לזהות כבר בקטע זה דוגמה לכך. בקטע זה חסרות בדברי 'ר' יהודה המילים 'ואמרו לו אין זה הדר'. בלא מילים אלו נהפכת ראיית 'ר' יהודה לראיה לסתור. אפשרות פשוטה להסבר החיסרון היא לראות בו השמטה מחמת הדומות, היינו עינו של

³³ מינכן 216; JTS, Rab. 832; אסקוריאל G-11-4; פזרו 20 (קטע קרוע).

³⁴ ראה את תצלומו של הקטע המובא בסוף המאמר.

³⁵ ייבין, 'הטעמת תורה שבעל פה בטעמים', לשוננו, כד (תש"ך), עמ' 65. את תיאורו הפליאוגרפי ראה אצל נ' אלוני, קטעי גניזה משנה תלמוד ומדרש, ירושלים תשל"ג, עמ' מח-מט. לתיאור מסורת הנוסח של הקטע ראה שושטרי (לעיל, הע' 19), עמ' 20 (סימנו 15), וההפניות בהע' 97 שם.

³⁶ פוקס (לעיל הערה 32), עמ' נה.

³⁷ והשווה לדבריה של ו' נעם, 'מסורות נוסח קדומות בהגות רש"י בתלמוד', סידרא, יז (תשס"א-תשס"ב), עמ' 109-150. עוד על שורשן הקדום של גרסאות רש"י ראה ח' סולוביצ'יק, היין בימי הביניים, יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים תשס"ח, עמ' 327-343.

³⁸ ראה מה שנכתוב בדוגמה שלהלן, וראה שושטרי (לעיל, הע' 19), עמ' 373.

הסופר דילגה מ'אמרו לו אין זה הדר' ל'אמ' לו ר' יוסי'. ואולם אפשר שהשמטה זו מכוונת כיוון שהסופר לא הבין את ההבדל בין מילים אלו בדברי ר' יהודה למילים אלו בדברי ר' יוסי, ומשום כך עמד והשמיטן ויצר נוסח שעל פיו ר' יהודה הוא המתיר לקחת אתרוג גדול, ור' יוסי אוסר.

אמנם, מקום יש לבעל דין לחלוק ולומר שנוסח זה איננו טעות סופר ולא הגהת חכם אלא מסורת חלופית קדומה, ועל פיה ר' יהודה הוא שהתיר לקחת אתרוג גדול ור' יוסי אוסר, ומסורת חלופית זו היא שהביאה לכל סבך הנוסחאות בעדים האחרים, ואולם אפשרות זו רחוקה, שכן היא סותרת את כל העדויות האחרות לרבות עדותו של רב האי גאון. כמו כן בדף לא ע"ב נזכרת מחלוקת זו של ר' יהודה ור' יוסי, ושם ברור ממהלך הסוגיה שר' יהודה הוא הסבור ששיעור האתרוג הוא כדי שיאחז שניים בידו אחת.³⁹

מכל מקום, ההתאמה בין הנוסח שעמד לפני רש"י ובין נוסח קטע הגניזה בפרט זה ראויה לציון, כאמור. על פי דרכנו למדנו שלעתים שומר רש"י על נוסח ייחודי. לא ייפלא אפוא, לכאורה, אם רש"י שמר כאן על נוסח ייחודי של הסוגיה כולה, אולם נראה לנו שאין להקיש משינוי נקודתי שאינו משנה את הבנת הסוגיה לשינוי של ממש במהלכה של הסוגיה כולה, והנוסח שעמד לפני רש"י עדיין צריך עיון.⁴⁰

מכל מקום, פרט זה אינו משנה את הנקודה העיקרית לענייננו, והיא שבסוגיה שלפנינו מוצעות שתי קריאות שונות למשפט מסוים תחת הכותרת 'כך אמרו לו', ואין בין שתי הקריאות אלא הטעמתן בלבד. משנעלמה ההטעמה, נסתמה הסוגיה והחל שלב הגהת נוסחה, כמו שביארנו בפרוטרוט לעיל.

סוגיה שנייה – אתרוג שנקבוהו עכברים

א

עתה נדון בסוגיה השנייה, שבאה בתלמוד לפני הסוגיה שנדונה לעיל. הסוגיה תובא כאן על פי נוסח דפוס וילנא, ושינויי הנוסחאות מוצגים בטבלה המצורפת בסוף המאמר:

³⁹ יצוין שלסוגיה זו יש קטע גניזה אחר השייך לאותו טופס, וגרסתו היא כלפנינו. אמנם באותו דף, במחלוקת ר' מאיר ור' יהודה בעניין אתרוג הירוק ככרתי, גרס קטע גניזה זה ר' יהודה מכשיר ור' מאיר פוסל, והוא נוסח הפוך מהמסורת שבשאר העדים, ראה שושטרי (לעיל, הע' 19), עמ' 21.

⁴⁰ בזהירות הראויה אנו מציעים לשקול את האפשרות שלפני רש"י עמד כאן נוסח הדומה לנוסח מינכן 95. על פי נוסח זה, ר' יהודה נשען על תגובתם של החכמים, ור' יוסי נשען על מעשהו ותגובתו של ר' עקיבא. אמנם רש"י מציג את הדברים כאילו ר' יהודה הוא המגיב לדברי ר' יוסי, אבל אפשר שאין זה אלא חלק מפירושו. נזכיר שרש"י לא בא לפרש את הסיפור, שנראה לו מובן מאליו, אלא ליישב את שאלתו על ר' יהודה. אפשר שכחלק מתירוצו בא רש"י לבאר שר' יהודה לא נשען על המעשה כדי להוכיח את שיטתו שלו אלא הביא את המעשה כדי לדחות את האסמכתא לדעתו של ר' יוסי. אמנם, הסבר זה דחוק בלשונו של רש"י, ולא העלינו אותו כאן אלא משום שאין יסוד של ממש לגרסה שעל פיה ר' יוסי הוא המביא את הראיה.

סוכה לו ע"ב

איתמר, אתרוג שנקבוהו עכברים. אמר רב: ⁴¹ אין זה הדר. איני? והא רבי חנינא ⁴² מטביל בה ונפיק בה! (רש"י: אוכל מקצתו ויוצא ידי חובתו בנותר) ולרבי חנינא קשיא מתניתין; (רש"י: דקתני חסר כל שהוא פסול) בשלמא מתניתין לרבי חנינא לא קשיא, כאן ביום טוב ראשון, כאן ביום טוב שני. אלא לרב קשיא! – אמר לך רב: שאני עכברים דמאיסי. איכא דאמרי אמר רב: זה הדר, דהא רבי חנינא מטביל בה ונפיק בה. ולרבי חנינא קשיא מתניתין! לא קשיא: כאן ביום טוב ראשון, כאן ביום טוב שני.

לפי נוסח זה, ההבדל בין שתי הלשונות ברור. לפי הלשון הראשונה פסל רב אתרוג שנקבוהו עכברים, ואף שר' חנינא מכשיר אתרוג חסר ביום טוב שני, מכל מקום אתרוג שנקבוהו עכברים חמור מאתרוג חסר, שכן הוא מאוס. לפי הלשון השנייה הכשיר רב אתרוג שנקבוהו עכברים על סמך מנהגו של רב חנינא לצאת ידי חובה באתרוג חסר. גרסה זו היא גרסת רש"י, שכתב על הלשון השנייה: 'הכי גרסינן: ואיכא דאמרי אמר רב זה הדר דהא ר' חנינא מטביל בה ונפיק'. גרסה זו באה גם בארבעת העדים האשכנזיים (בטבלה, טורים 2-5), ואולי גם בקטע גניזה שטרסבורג (טור 13). אבל העדים האחרים גורסים גם בלשון השנייה בדברי רב 'אין זה הדר', ואלה הם: שלושת כתבי היד הספרדיים,⁴³ שלושת כתבי היד התימניים וקטע גניזה אוקספורד. כפי

⁴¹ כפי שניתן לראות בטבלה, הגרסה 'רב' באה בכל העדים למעט מינכן 95 הגורס 'רבא' בשתי הלשונות (קטע גניזה שטרסבורג גורס בלשון הראשונה 'רבא' אבל בלשון השנייה 'רב', ונראה שבהיקרות הראשונה לפנינו בקטע זה טעות סופר). רבינוביץ בדקדוקי סופרים (עמ' 112, אות ר) ציין לגרסת מינכן והוסיף 'והאו"ז סי' ש"ט בהא"ד (= בהאיכא דאמרי) העתיק אמר רב יוסף, והפסקי הרי"ד רב פפא וכן נראה דארב לא הוה מקשה מדר' חנינא'. בגרסת 'רבא' מצדד גם נ' עמינח, עריכת מסכתות סוכה ומועד קטן, תל אביב תשמ"ט, עמ' 152: 'לדעתנו הגירסא המקורית מבין שתי הגרסאות היתה בסידור הקדום דבי רבא משמו של רבא. לשיטתו של רבא באתרוג דברי הכל הדר בעינן'. ואולם לנו נראה שלאור מצב עדי הנוסח אין כל אפשרות להעדיף את גרסת רבא, שכאמור מתועדת בכתב יד מינכן בלבד, על פני כל העדים האחרים. ולא עוד, אלא שכפי שנראה בהמשך, הגרסה 'רב' היא גם גרסת רב האי גאון, רי"צ גיא, הרי"ף וראשונים רבים אחרים. על קושיית רבינוביץ יש להעיר שרב האי כותב שרב הוא תלמיד לגבי ר' חנינא (ראה לקמן), וראה א' היימן, תולדות תנאים ואמוראים, ערך רבי חנינא בר חמא, כרך ב, עמ' 484-492, וראה לקמן, הע' 51. ויש להוסיף שבפסקי הרי"ד (לעיל, הע' 12), עמ' תקלד, הגרסה היא 'רב'.

⁴² כפי שניתן לראות בטבלה, בשניים משלושת כתבי היד התימניים כתוב 'והאמ' ר' חנינה', וכן הוא בכתב יד מינכן 140. לפי גרסה זו, לא מדובר במעשה של ר' חנינא אלא במימרא. ואולם גם כתבי יד אלו גורסים בלשון השנייה 'והא ר' חנינה'. כיוון שאין טעם לראות בפרט זה מחלוקת בין שתי הלשונות נראה לנו שלפנינו טעות סופר בכתב יד אלו בלשון הראשונה.

⁴³ בכתב יד JTS 1608 המילה שלפני 'זה הדר' אינה קריאה, אבל הרווח מלמד שהייתה שם מילה נוספת, ונראה שגרס 'אין זה הדר', וכן הכריעה גם ו' נעם (לעיל, הע' 37), עמ' 143, הערה

שנראה להלן, הגרסה 'אין זה הדר', שאותה ככל הנראה שלל רש"י, היא גם גרסת רבנו חננאל, הרי"ף, ר' יצחק אבן גיאת ואחרים. לפי עדותו של ר' יצחק היא גם גרסת רב האי גאון.⁴⁴

לפי גרסה זו לא ברור מהו אפוא ההבדל בין שתי הלשונות, ונחלקו בזה המפרשים. נביא תחילה את פירושו של רב האי גאון כפי שמציג אותו ר' יצחק אבן גיאת:⁴⁵

איכא דאמרי אמר רב אין זה הדר ר' חנינא מטביל ביה ונפיק. ואלא מתניתן קשיא לר' חנינא, לא קשיא הא ביו"ט ראשון הא ביום טוב שני. ופסקא בפסוקות⁴⁶ ובגדולות⁴⁷ נקב וחסר כל שהוא פסול. איני והא ר' חנינא מטביל ביה ונפיק? ואלא מתניתן ביום טוב ראשון דאורייתא ודר' חנינא בשאר יומי דמצות זקנים. ובשאר יומי שפיר דמי? והא איתמר אתרוג שנקב עכברים אמר רב אין זה הדר? שאני עכברים דמאיסי. אלמא קסברי דמתניתן דנקב וחסר כל שהוא פסול ביום ראשון ודר' חנינא דמטביל ביה ונפיק דשאר יומי, אבל נקביה עכברים לא שנא יום טוב ראשון ולא שנא יום טוב שני שאר יומי פסול.⁴⁸

300. אמנם אין לשלול את האפשרות שגרס 'אף זה הדר' כגרסת האור זרוע, ראה לקמן ליד הע' 70.

⁴⁴ ר' אברהם הירחי בספר המנהיג (מהדורת י' רפאל, ירושלים תשנ"ד, חלק שני, עמ' שצ), לאחר שהביא את דברי רב האי, כתב 'וכן גריס רבי' היי ז"ל הכי בכל ספרינו'. נוסח זה מחוספס ואינו מובן. לפי הערות המהדיר שם, כתבי היד האחרים גורסים 'ואין גרסת רבי' היי בכל ספרינו'. לעדות זו יש לצרף את דברי המנהיג שם קודם שהביא את גרסת רב האי: 'ורבי' היי ז"ל מחליף הגירסות לישנא בתרא כרב'. גם נוסח זה מחוספס, ויש להעדיף את הנוסח בכתבי היד שם: 'ורבי' היי מחליף הגירסות לישנא בתרא דרב לקמא'. מצירוף שתי ההערות עולה שגרסת בעל המנהיג בתלמודו בלישנא בתרא הייתה 'אמר רב זה הדר'. משום כך מציג בעל המנהיג את גרסת רב האי בלישנא בתרא 'אין זה הדר' כאילו היא מוחלפת בלישנא קמא, ששם הכול גורסים 'אמר רב אין זה הדר'. בעל המנהיג לא הכיר אפוא נוסח שבו בשתי הלשונות גורסים בדברי רב 'אין זה הדר'.

⁴⁵ שערי שמחה, מהדורת במברגר, פירטה תרכ"א, הלכות לולב, עמודים קז-קח.

⁴⁶ הלכות פסוקות, מהדורת ס' ששון, ירושלים תשי"א, עמ' לד.

⁴⁷ הלכות גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, א, עמ' 353.

⁴⁸ סדר הדיון בסוגיית הגאונים שונה מהסדר שלפנינו בתלמוד. בנוסח הגאונים הסוגיה פותחת בשאלה מדברי ר' חנינא על המשנה, ורק לאחר שמבררת את דברי ר' חנינא דנה בדברי רב. אף על פי כן אין הכרח לומר שלפניהם עמדה גרסה אחרת בתלמוד (כהשערתו של בורגנסקי, מסכת סוכה של תלמוד בבלי, מקורותיה ודרכי עריכתה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן תשל"ט, עמ' 545-550; וכן ש' מורל, 'סוגיות התלמוד בספר הלכות פסוקות: מסורות ועריכות חולקות', *HUCA*, 50 [1979], החלק העברי, עמ' כו-כז). מסתבר שמדובר בפרפרזה (כפי שהכריע י' ברודי [לעיל, הע' 7], עמ' 293). בגרסה שלפנינו דברי ר' חנינא מתבררים תוך כדי השאלה על רב, ואילו הגאונים הפרידו מטעמי נוחיות בין ברור דברי ר' חנינא לדיון בדברי רב. מכל מקום, ברור שהגאונים בנו את דבריהם על הלשון הראשונה, שהרי רק בה נמצא החילוק שבין חסר ובין נקביו עכברים דמאיסי. קשה אפוא לדעת כיצד גרסו הגאונים בלשון השנייה (אם בכלל גרסוה).

ורב נטרונאי נמי הכי סבר הלכה כרב דאין זה הדר ואפילו בשאר יומי, דרב ורבי חנינא הלכה כרב, דאי ביום טוב ראשון הא תנן נקב וחסר כל שהוא פסול בלא עכברים, מהניא מאיסותא דעכברין אפילו בשאר יומי.⁴⁹ ואמר רבינו האי סוגיין כלישנא בתרא והלכה כר' חנינא דרב תלמיד לגבי דר' חנינא ואין הלכה כתלמיד במקום הרב. והכין גריס רבינו האי ללישנא בתרא, אתרוג שנקבוה עכברים אמר רב אין זה הדר, כלומר אינה כשירה שאין בה שום הדר. ר' חנינא מטביל בה ונפיק

⁴⁹ מדברי רב נטרונאי כפי שהציגם ר' יצחק אבן גיאת קשה לדעת אם אימץ את הלשון הראשונה או השנייה. מצד אחד הוא משתמש בכלל 'רב ור' חנינא הלכה כרב', כלומר הם חולקים זה על זה, ודבר זה ייתכן רק לפי הלשון השנייה, ומצד אחר הוא משתמש בחילוק שבין חסר ובין מאיסותא דעכברים, וחילוק זה מצוי רק בלשון הראשונה. י' במברגר סבור בפירושו 'יצחק ירנן' על ריצ"ג שם שרב נטרונאי פסק כלישנא קמא, ואלה דברי במברגר: 'אלא שלעניין פירושא דלישנא קמא מחולק רב נטרונאי עם רש"י דלרש"י איכא לפרושי דרב ור' חנינא לא פליגי דרב מיירי באתרוג שנקבוהו עכברים ולכך פוסל אף בשאר ימי החג ור' חנינא איירי בניקב באופן אחר דלית ביה משום מאיסותא אבל רב נטרונאי מפרש דללישנא קמא פליגי רב ורבי חנינא דבאותו אופן עצמו שפוסל רב מכשיר ר' חנינא'. פירוש זה בלשון ראשונה קשה, שהרי הבחנה זו שפוסלת כל שבעה דווקא בעכברים הובאה בסוגיה כדי ליישב את דברי רב עם מעשהו של ר' חנינא. ד' הלבני (לעיל, הע' 28), עמ' ריט, הערה 4, כותב: 'או שרב נטרונאי רק אמר רב ורב חנינא הלכה כרב ולגירסתנו בגמרא שהיא גם גירסת רי"ץ גיאת ע"כ מוסב על לשון ראשון'. כוונתו לגרסה בלשון השנייה, 'אמר רב זה הדר', שהיא גרסת רש"י והדפוסים, שלא כגרסת רב האי (שתובא בהמשך דברינו) 'אין זה הדר'. הצעה זו אינה מובנת, שהרי ריצ"ג גרס בלשון השנייה 'אין זה הדר', ואין הוא מזכיר כלל את גרסת רש"י. הלבני מציע בהמשך דבריו: 'אבל לגירסת רב האי גאון יתכן שרב נטרונאי מוסב על לשון שני וחולק על רב האי בהלכה ולא בגירסה', אך אין הוא מבאר מדוע אפוא פוסק כך רק בחיסרון מחמת עכברים, הבחנה שלא מצויה בלשון השנייה. י' ברודי, תשובות רב נטרונאי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 323 הערה 3, מעיר: 'לפי נוסחנו בתלמוד יוצא לכאורה שרב נטרונאי פוסק על פי לישנא קמא, בניגוד לשיטתו הקבועה. אולם קיימות עדויות רבות לגרסה אין זה הדר בדברי רב בלשון השנייה'. ובהמשך דבריו מציע ברודי שאפשר שרב נטרונאי גרס את ההבחנה בין 'נקבוהו עכברים' ובין 'נקב אחר' בלשון השנייה, אך בינתיים לא מצא עדות כלשהי לגרסה כזאת. הצעה זו קשה, שהרי אם כן מה ההבדל בין הלשון הראשונה ללשון השנייה? על פי אפשרות אחרת שמציע ברודי, רב נטרונאי למד על הבחנה זו מהלשון הראשונה אף שלא עשה כן במקרים אחרים, אך כאן ההבחנה מתבקשת מן המסגרת שבה הובאו דברי רב (וראה ברודי [לעיל, הע' 7], עמ' 293, הערה 8, שכתב שכיוון שבלשון השנייה רק חוזרים על דברי רב בלי לדון בהם, יש לקבל את ההסבר בלישנא הראשונה).

לנו נראה שמרצף הדברים אצל רבי יצחק אבן גיאת עולה שהוא פירש את דברי רב נטרונאי כמוסבים על הלשון הראשונה, שהרי הביא את דבריו בהמשך להלכות פסוקות גדולות, והלוא הם בוודאי אימצו את הלשון הראשונה. רק כאשר הביא את רב האי הקפיד ריצ"ג לציין שרב האי פסק כלישנא בתרא. כך הבין כנראה גם בעל המנהיג (לעיל, הע' 44), עמ' שפט-שצ, שהעתיק את דבריו של ריצ"ג וכתב בפירושו ש'הלכות פסוקות' ו'הלכות גדולות' פוסקים כלישנא קמא, הביא בסמוך את דברי רב נטרונאי בלשון 'וכן כתב', ורק לאחר מכן הביא את דברי רב האי וכתב 'ופסיק כלישנא בתרא'. לפי זה יש לנו לומר שלא הביא רב נטרונאי את הכלל 'רב ור' חנינא הלכה כרב' אלא לרווחא דמילתא, שכן רבי חנינא לא פירש את דעתו על 'נקבוהו עכברים', ואפשר שהוא חולק על רב, כפי שאכן סבורה הסוגיה בלשון השנייה (לפי גרסתו ופירושו של רב האי. ראה להלן).

בה, כלומר חלוק הוא ר' חנינא שהיה מכשירה על דרב שהיה פוסלה. ומקשינן מתניתין על דר' חנינא דקתני נקב וחסר כל שהוא פסול, בשלמא לרב ניחא אלא לר' חנינא קשיא, ומשינן מתניתין ביום טוב ראשון דר' חנינא בשאר ימים. הוה ליה מסקנא דכל נקב, בין נקבוהו עכברים בין שאר נקבי דעלמא ביום ראשון פסול בשאר יומי כשר, וכן הלכתא.⁵⁰

רב האי גאון, שכאמור גרס בלשון השנייה בדברי רב 'אין זה הדר', סבור שההבדל הוא שלפי הלשון הראשונה ראתה הסוגיה במעשהו של ר' חנינא, שיצא באתרוג חסר, קושיה על דברי רב שפסל אתרוג שנקבוהו עכברים ויישבה את הקושיה באמצעות החילוק שבין אתרוג חסר, שהוא אכן כשר כדעת ר' חנינא, ובין אתרוג שנקבוהו עכברים, שהוא פסול כדברי רב, ואילו לפי הלשון השנייה הציגה הסוגיה את רב ור' חנינא כחולקים זה על זה, ואין הבדל בין חסר ובין נקבוהו עכברים. בשניהם ר' חנינא מכשיר ורב פוסל.⁵¹ רב האי פסק כלשון השנייה וכו' חנינא והכשיר אתרוג חסר ושנקבוהו עכברים בשאר הימים. מדברי רבי יצחק אבן גיאת עולה שלגרסת רב האי הובאה בלשון השנייה דעת ר' חנינא בצד דעת רב בלא מילת הקישור 'דהא' או 'הא', וכך אכן הציג את הנוסח ר' יצחק בפתיחת דבריו.⁵² לא מצאנו בעדי הנוסח הישירים סיוע לנוסח זה.

⁵⁰ מסורת אחרת על פסיקת רב האי גאון מצויה בספר שבולי הלקט, מהדורת בובר, וילנא תרמ"ז, סימן שס, עמ' 325: 'ורבינו האי גאון ז"ל פסק כלישנא קמא משום דמאסי', ובעקבותיו, כדרכו, בספר תניא, לר' יחיאל בר' יקותיאל (ראה י"צ פיינטוך, 'תניא רבתי', סיני, פ [תשל"ז]), עמ' יד-כה [=י"צ פיינטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת גן תשמ"ה, עמ' 65-77]), מהדורת ש' הורוויץ, ורשא תרל"ט, עמ' 186 [וכך הוא גם בדפוס הראשון מנטובה רע"ד]. קשה לדעת כיצד אירע השינוי במסורת פסיקה זו.

⁵¹ לפי מסורת זו, ייתכן ששתי הלשונות נחלקו בשאלה אם יש מקום להקשות על רב ממעשהו של ר' חנינא (וראה לעיל, הע' 41). ייתכן שהשתקפות מאוחרת של מחלוקת זו מצויה במחלוקת הגאונים כמי יש לפסוק במחלוקת רב ור' חנינא. רב נטרונאי פוסק, כאמור, כרב 'דרב ור' חנינא הלכה כרב', ואילו רב האי פוסק כר' חנינא, 'דרב תלמיד לגבי דר' חנינא ואין הלכה כתלמיד במקום הרב'. על מחלוקת זו ראה יד מלאכי לר' מלאכי הכהן, סימן תקנז; ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשל"ז, עמ' רכז-רכח; י' ברודי, תשובות רב נטרונאי, ירושלים תשנ"ד, א, עמ' 80. הראיה העיקרית שרבי חנינא היה רבו של רב עולה מהסוגיה ביומא פז ריש ע"ב, על פי פירוש רבנו חננאל שם (שלא כפירוש רש"י, עיין שם), וכן עולה מדברי הר"ף שם ומפסק הרמב"ם בפ"ב מהלכות תשובה הל' ט, שפסקו שתלמיד אצל רבו צריך לילך אפי' יותר משלוש פעמים לבקש מחילה, וראה הערת רבינוביץ בדקדוקי סופרים שם, הע' צ. לדבריו, כך פירש גם רבנו גרשום, שפירושו למסכת יומא מדף פג עד סוף המסכת הועתק בכתב יד מינכן 216 לאחר העתקת פירוש רבנו אליקים, עיין שם.

⁵² אמנם בספר המנהיג (לעיל, הע' 44) הובאו דברי רב האי בלשון אחרת במקצת: 'דהוא גריס כן: אתרוג שנקבוהו עכברים אמ' רב אין זה הדר ופסול והא ר' חנינא מטבל בה ונפיק'. משמע שגם לגרסת רב האי שאלה הגמרא על רב ממעשהו של ר' חנינא. ואולם מרצף הדברים שם ברור שמקור הקטע שם הוא בריצ"ג (וכן העיר שם המהדיר בהע' 28), ולכן נראה שיש להעדיף את הגרסה שמצאנו בריצ"ג. יתר על כן, לפי גרסת המנהיג, הסוגיה מכריעה בעצמה כר' חנינא, שהרי דברי רב נשארים בקושיה, ולא היה רב האי צריך להיזקק לכלל (שאותו מצטט גם המנהיג) ש'רב תלמיד לגבי דר' חנינא ואין הלכה כתלמיד במקום הרב', כדי להצדיק את הפסיקה כר' חנינא.

דברים דומים לדברי רב האי מצאנו ברי"ף, וזו לשונו:

איתמר אתרוג שנקבוהו עכברים אמר רב אין זה הדר ולא היא דהא ר' חנינא מטבל ביה ונפיק ביה, כלומר שהיה אוכל ממנו כפי צורך שעה והשאר יוצא בו ידי חובתו. ולר' חנינא קשיא מתניתין דתנן חסר כל שהוא פסול, לא קשיא מתני' ביום טוב ראשון ורבי חנינא ביום טוב שני, וכן הלכתא.⁵³

הרי"ף אינו מציין במפורש אם הוא מאמץ את הלשון הראשונה או השנייה, אולם כיוון שהרי"ף מציג את רב ור' חנינא כחולקים זה על זה ברור שהוא מאמץ את הלשון השנייה, שהרי לפי הלשון הראשונה יישובה הגמרא בין רב לר' חנינא. הרי"ף גרס אפוא בדברי רב גם בלשון השנייה 'אין זה הדר'. בלשון זו הציגה הסוגיה, לפי דברי הרי"ף, את רב ור' חנינא כחולקים זה על זה ודחתה את דבריו של רב מפני דעתו של ר' חנינא. פירוש הרי"ף דומה אפוא לפירושו של רב האי, אלא שבניגוד לגרסתו של רב האי, שלפיו הציגה הגמרא את שתי הדעות זו בצד זו בלי להכריע ביניהן, לפי הרי"ף דחתה הגמרא במפורש את דברי רב מפני ר' חנינא במילים 'ולא היא'. סיוע לגרסתו של הרי"ף ניתן, לכאורה, להביא מכתב יד מינכן 140 הגורס אף הוא 'ולא היא'. ואולם העובדה שלא מצאנו חבר בכל עדי הנוסח הישירים לגרסה זו מחד גיסא, והדמיון הרב שבין דברי הרי"ף לדברי רב האי גאון מאידך גיסא, מעלה את האפשרות שהמילים 'ולא היא' בדברי הרי"ף אינן חלק מנוסח התלמוד שעמד לפניו אלא הן הוספת הרי"ף, אולי על פי פירושו של רב האי גאון. לפי זה גרסת מינכן 140 היא גרסה משנית המושפעת מן הרי"ף.⁵⁴

ב

פירוש אחר לגרסת 'אין זה הדר' מצאנו אצל רבנו חננאל, ואלה דבריו: 'ואיכא דאמרי אתרוג שנקבוהו עכברים אמר רב אין זה הדר, פ' בתימה, כלומר הדר הוא זה וכשר דר' חנינא מטבל ביה ונפיק'.⁵⁵ מדברי רבנו חננאל עולה שרב האי הוא שהביא את מעשהו

⁵³ השווה גם לנוסח הרי"ף מלוניל, גנזי ראשונים, מהדורת מ' הרשור, ירושלים תשכ"ב, עמ' 215.

⁵⁴ וראה שושטרי (לעיל, הערה 19), עמ' 254, שסיכם את היחס בין נוסח כתב יד זה במסכת סוכה (שסימנו שם נ) לנוסח הרי"ף, ושם הביא דוגמה נוספת (מדף טו ע"א בדפי הרי"ף) לאפשרות סבירה של השפעת נוסח הרי"ף על כתב יד זה. ראה פירוט הדברים על דוגמה זו בעמ' 139-140 שם.

מעניינת עד מאוד גרסת כ"י אוקספורד 366 הגורס את המילים 'ולא היא' בלשון הראשונה כיוון שאין גרסה דומה בלשון הראשונה, וכיוון שגרסה זו בלשון הראשונה היא בלתי אפשרית, שכן הגמרא בהמשך מיישבת את דברי רב עם דברי ר' חנינא, נראה אפוא שגם סופרו של כתב יד זה הושפע מן הרי"ף, אלא שבטעות סבר שהרי"ף מצטט כאן את הלשון הראשונה. על עוד מקרים של השפעת נוסח הרי"ף על כתב יד זה ראה שושטרי (לעיל, הערה 19), עמ' 254, ובעמ' 371 שם.

⁵⁵ פירושי רבנו חננאל, מהדורת ד' מצגר וא' סולוביצ'יק, ירושלים תשנ"ד, עמ' עא.

של ר' חנינא לראיה לדעתו.⁵⁶ פירושו של ר"ח אינו תואם לא את גרסת קטע גניזה אוקספורד (בטבלה, טור 12) שגרס 'איני והא ר' חנינא'⁵⁷ ולא את מינכן 140 (טור 8) שגרס 'ולא היא דהא ר' חנינא',⁵⁸ אבל הוא תואם את שני כתבי היד הספרדיים האחרים (JTS 1608 ואוקספורד 366) הגורסים 'דהא ר' חנינא',⁵⁹ ויכול להיות תואם את כתבי היד התימניים הגורסים 'הא ר' חנינא'.⁶⁰

אמנם לפי נוסח כתבי היד התימניים ניתן לקרוא משפט זה 'הא ר' חנינא' לא כהמשך דברי רב אלא כקושיית התלמוד על דברי רב ואת דברי רב לקרוא בניחותא, ואולם שתי נקודות בנוסח כתבי היד התימניים (הראשונה תקפה גם ביחס לשני העדים הספרדיים הנ"ל) מוכיחות שאכן רב הוא שהביא את מעשהו של ר' חנינא לסיוע לדעתו, ויש לקרוא את דבריו 'אין זה הדר' בתמיהה: האחת – בלשון הראשונה הקדימה הגמרא לר' חנינא, לפי כל עדי הנוסח, למעט כתב יד מינכן 95,⁶¹ את המונח 'איני',⁶² ואילו בלשון השנייה הובאו דברי ר' חנינא בלא הקדמת מונח זה. האחרת – בלשון

⁵⁶ בספר העיטור, מהדורת מ' יונה, וילנא תרל"ד, הלכות לולב, דף פח עמוד ב, מצאנו כתוב: 'אתמר אתרוג שנקבוהו עכברים אמר רב אין זה הדר וכשר דהא ר"ח מטביל ב' ונפיק' (הנוסח 'אין זה הדר וכשר' הוא הנוסח גם בשני כתבי היד היחידים של ספר העיטור הכוללים הלכות אלו: וטיקן 143, וטיקן 155. ראה מ' גלצר, עטור סופרים, ספר העיטור לרב יצחק בן רב אבא מארי – פרקי מבוא, עבודת דוקטור, ירושלים תשמ"ו, עמ' 7). מחד גיסא הוא גורס 'אין זה הדר', ומאידך גיסא הוא מוסיף 'וכשר'. לכאורה, נראה שקרא את דברי רב בתמיהה, ולדעתו רב הוא שהביא את מעשהו של ר' חנינא לראיה. פירושו הוא אפוא ממש כפירוש ר"ח, אלא שיש דוחק מסוים כשבעל העיטור לא ציין במפורש שיש לקרוא את דברי רב בתמיהה. אפשרות אחרת היא לומר שלדעת בעל העיטור רב סבור שאין זה הדר אבל מכל מקום האתרוג כשר, ואולם גם פירוש זה דחוק בדבריו. ר"א שיף סבור, בפירושו על ספר היראים 'תועפות ראם' (וילנא תרס"ב, עמ' 485, הערה כז), שלדעת בעל העיטור אתרוג שנקבוהו עכברים איננו הדר לצאת בו ידי חובה כמות שהוא, אבל הוא כשר אחר שיחתוך מקום אכילת העכברים אף שהוא חסר, שכן ר' חנינא הכשיר חסר. פירוש זה יכול להסתייע מגרסת וטיקן 155: 'וכשר דשקל מיניה מאי דאכל עכבר דהא ר' חנינא מטביל ונפיק', אבל אפשר שבכתב יד זה יש הוספה שבאה לפתור את הקושי בדברי העיטור. ושמה לפנינו טעות מעתיק שדילג מהעתקת הלשון הראשונה 'אין זה הדר' ללשון השנייה שבה גרס 'זה הדר' (כגרסת רש"י) ולכן הוסיף 'וכשר'?

⁵⁷ גרסת קטע הגניזה היא קשה, שכן בדרך כלל לאחר 'ואיני' תציע הגמרא תירוץ לקושיה, ואילו כאן אין בלשון זו כל תירוץ לדברי רב. יתר על כן, בהמשך קטע גניזה זה נאמר 'בשלמא מתניתין דר' חנינא לא קשיא הא ביום <...> ראשון והא ביום טוב שיני', ובזה מסתיימת הסוגיה. נוסח זה קשה ביותר, שכן לאחר 'בשלמא' לעולם יבוא החלק המשלים הפותח בלשון 'אלא וכו'. נראה אפוא שבקטע זה הושגרה הגרסה מהלשון הראשונה ללשון השנייה הן במילה 'איני' והן במילה 'בשלמא'. והשווה לדברינו על נוסח קטע זה בסוגיה הקודמת.

⁵⁸ על גרסה זו ראה מה שכתבנו לעיל בסמוך.
⁵⁹ אמנם בכתב יד JTS 1608 האות דל"ת במילה 'דהא' נראית כתיקון של האות וי"ו, אלא שפרט זה אינו ודאי. מכל מקום, לפי הגרסה 'הא', אין הכרח לראות בזה את המשך דברי רב, אלא אפשר לראות בו קושיית הגמרא על רב.

⁶⁰ אמנם ר"ח כותב 'דר' חנינא, אולם אפשר שדברי הר"ח הם נוסח פרפרסטי של התלמוד.
⁶¹ נראה שבכתב יד זה השווה הסופר את מידותיו והשגיר ללשון הראשונה את הנוסח שבלשון השנייה.

⁶² על גרסת אוקספורד 'ולא היא' ראה לעיל, הע' 54, ומכל מקום, גם לפי גרסה זו מעמתת הגמרא בין דברי רב למעשהו של ר' חנינא.

הראשונה אומרת הסוגיה, לפי כל העדים, אם בפירוש ואם באמצעות המילה 'וליתעמין', שהקושיה בהמשך מן המשנה היא על ר' חנינא בלבד. ואולם בלשון השנייה מפורש פרט זה בעדים האחרים, לרבות העדים הספרדיים, אבל לא בכתבי היד התימניים.⁶³ ואכן, רבנו חננאל כותב במפורש 'אלא מתניתין דקתני חסר כל שהוא פסול קשיא עלייהו', כלומר קשה על שניהם. על פי דרכנו למדנו שלפני הר"ח עמדה הגרסה שבכתבי היד התימניים דווקא⁶⁴ ולא הגרסה שבכתבי היד הספרדיים.⁶⁵ על נקודה אחרונה זו עמד הראב"ה, וזו לשונו:⁶⁶

והכי גרסינן, איכא דאמרי אמר רב אין זה הדר, פירוש בתמיה, כלומר הדר הוא, והא רבי חנינא מטביל ביה ונפיק ואלא קשיא מתניתין, פירוש לתרווייהו קשיא, ומשני הא ביום וכו'. ויש ספרים שגורסין ולרבי חנינא קשיא מתניתין, וליתא, דלתרווייהו קשיא. ובפירוש רבינו חננאל לא גרס לה, אלא כמו שכתבתי, ופסק כלישנא בתרא.⁶⁷

הראב"ה גורס 'אין זה הדר' ומפרשו כפירוש ר"ח, בתמיהה. ראב"ה מדגיש שבלשון זו אין גורסים 'ולר' חנינא קשיא מתניתין', והסיק בצדק שלפי נוסח זה אין בלשון השנייה מחלוקת בין רב לר' חנינא, והקושיה מהמשנה היא על שניהם.⁶⁸ גרסה נוספת מצאנו בדבריו של ר' יצחק מווינה בספרו 'אור זרוע', וזו לשונו: 'איכא דאמרי א"ר יוסף⁶⁹ אף זה הדר דהא ר"ח מטביל ביה ונפק ביה'.⁷⁰ גרסת אף זה הדר' באה גם בשיבולי הלקט ובתניא רבתי.⁷¹

⁶³ ואליהם מצטרף בפרט זה גם כ"י מינכן 95. קטע גניזה שטרסבורג נקטע לאחר המילים 'ואלא קשיא מתניתין', לכן אין לדעת כיצד גרס.

⁶⁴ על הזיקה העמוקה שבין נוסח רבנו חננאל במסכת סוכה ובין הענף התימני ראה את סיכומי של שושטרי (לעיל, הע' 19), עמ' 227-228.

⁶⁵ את גרסת העדים הספרדיים JTS 1608 (אבל ראה הע' 59) ואוקספורד 366, יש לפרש כגרסת העדים האשכנזיים ורש"י, היינו שהגמרא מדגישה שהקושיה היא על ר' חנינא, כיוון שרב נשען בדבריו על ר' חנינא, אבל לאמתו של דבר, הקושיה היא גם על רב.

⁶⁶ ספר ראב"ה, מהדורת א' אפטוביצר, ח"ב, ירושלים תשכ"ד, הלכות לולב, סימן תרצו, עמ' 403. וכן מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ה, עמ' רסח.

⁶⁷ הראב"ה עצמו פסק כלישנא קמא, ראה שם סימן תרעח.

⁶⁸ דברים דומים באים גם באור זרוע, זיטאמיר תרכ"ב, הלכות לולב, חלק ב, סימן שט (אף שהוא עצמו גרס בדברי רב 'אף זה הדר'): 'ואלא קשי' מתניתין לתרווייהו, לא קשיא הא ביו"ט ראשון והא ביו"ט שני. ויש ספרים דגרס ולר' חנינא קשיא מתני', וליתא דלתרווייהו קשיא. סיוע מסוים לגרסה זו יש להביא מהעובדה שהעדים האחרים נחלקים בשאלה היכן לגרוס את המילים 'ולר' חנינא'. מקצתם גורסים 'ואלא לר' חנינא קשיא מתניתין', ומקצתם גורסים 'ואלא קשיא מתני' לר' חנינא'. כידוע, נדידת מילים יכולה להעיד על הוספה.

⁶⁹ על גרסת 'רב יוסף' ראה לעיל, הע' 41.

⁷⁰ לעיל, הע' 68. בחידושי הרא"ה (לעיל, הע' 15) עמ' רו, הנוסח הוא 'אמ' רב הא זהו הדר... דהא ר' חנינא' (וכן הוא בכתב היד, ראה לעיל, שם). במהדורת הרשלר (לעיל, שם), עמ' 117, הועתק בטעות 'אמ' רב הרי זה הדר'.

⁷¹ לעיל, הע' 50. נעיר שלחילופי הגרסה בסוגיה יש גם השלכה פרשנית על גדרי דין 'הדר' באתרוג והיחס בינו ובין הפסול באתרוג חסר. כאמור, בלישנא בתרא יש שתי אפשרויות עיקריות

ג

איזו היא הגרסה המקורית?

משקלם של העדים הגורסים גם בלשון השנייה בדברי רב 'אין זה הדר' מלמד שאכן זאת הגרסה המקורית. היא מצויה הן בעדי הנוסח הספרדיים, הן בעדי הנוסח התימניים והן בקטע גניזה אוקספורד. כאמור, בגרסה זו תומכים רב האי גאון, רבנו חננאל, הרי"ף, הרי"ק, גיאט וראבי"ה. שתי הגרסאות האחרות – 'זה הדר', 'אף זה הדר', הן פרי הגהה שמטרתה להבחין בין שתי הלשונויות של רב.⁷²

ואולם ההכרעה בין גרסתו ופירושו של רב האי גאון ובין גרסת כתבי היד התימניים ופירושו של רבנו חננאל קשה יותר. מצד אחד יש לתת בדרך כלל יתרון לגרסת הגאונים עקב זמנם, מקומם ומשקלם, ומצד אחר מצאנו מקומות שבהם גרסת הגאונים מייצגת ככל הנראה גרסה משנית שיצרו הם.⁷³ בדוגמה שלפנינו ראוי ליתן את הדעת לשיקול הבא: אילו הייתה הגרסה המקורית כגרסת רב האי, ועל פיה הציעה הסוגיה את דעתו של ר' חנינא בצד דבריו של רב, קשה להבין מדוע יוסיפו במסורת האחרת

בגרסאות הסוגיה. לגרסת הגאונים, הרי"ף וקטע גניזה, רב סובר שאתרוג חסר או שנקבוהו עכברים אינו הדר ופסול כל שבעה, ואילו ר' חנינא סובר שאתרוג זה פסול רק ביום טוב ראשון. לגרסה זו, לכאורה, מחלוקתם עוסקת בגדרי הדר. רב סובר שחיסרון בהדר פוסל כל שבעה, ואילו ר' חנינא (על פי תירוץ הסוגיה) סובר שחיסרון הדר פוסל רק ביום טוב ראשון. ביאור זה מובא בראב"ד (ספר הלולב הגדול, מהדורת י' כהן, 'ירושלים תשנ"ה, עמ' כז-לד), הסובר שהדר פוסל רק ביום טוב ראשון ומוכיח זאת מדין חסר שבסוגייתנו. ואף שמהסוגיה שבתחילת הפרק עולה שהדר פוסל כל שבעה, הרי סוגייתנו חולקת על הסוגיה שם, וסוגייתנו עיקר. לדעת הראב"ד, חסר פסול משום הדר (אך הראב"ד אינו מבאר מדוע בלישנא קמא 'נקבוהו עכברים' פסול כל שבעה, ועיין בערוך לנר שדן בזה). לגרסת רבנו חננאל ולגרסת רש"י, רב סובר שאתרוג שנקבוהו עכברים עדיין הוא הדר, ומכל מקום פסול ביום טוב ראשון כיוון שהאתרוג חסר. לגרסה זו רב סובר שאתרוג חסר הוא עדיין הדר, ואם כן לכאורה, הפסול ביום טוב ראשון הוא מטעם אחר. מצאנו שני פירושים בראשונים בביאור דין 'חסר' שתואמים גרסה זו: א) רש"י, ד"ה ומשנינו, כותב: 'מתניתין ביום טוב ראשון שלקחתו מן התורה ובעינן לקיחה תמה דכתיב ולקחתם לקיחה תמה וביום טוב שני נפיק ביה ר' חנינא אע"ג דלא היה שלם'. לדעת רש"י, 'חסר' פסול משום שצריך לקיחה תמה, וכן סוברים תוספות כט ע"ב, ד"ה בעינן, המבארים מדוע לקיחה תמה פוסלת רק ביום טוב ראשון, ואילו הדר פוסל כל שבעה. עי"ש; ב) הר"ן סובר שחסר פסול משום שאינו הדר אך רק ביום טוב ראשון, כיוון שעדיין נשאר הדר מקצתו, ואילו יבש פסול כל שבעה, כיוון שניטל הדר לגמרי. ולפי זה, רב שפוסק שהוא הדר כוונתו שלא ניטל כל הדרו. כמובן, גם את גרסת הגאונים אפשר לבאר לפי ראשונים אלו. לדעת רש"י, רב ור' חנינא חולקים אם אתרוג חסר הוא הדר. לדעת הר"ן, רב ור' חנינא חולקים אם כשלא ניטל כל הדרו פסול כל שבעה, אך לא ניתן לבאר את גרסת רבנו חננאל ורש"י לדעת הראב"ד, וכדי לבאר את 'פסול חסר' צריך למצוא פסול אחר או גדר מיוחד בהדר.

⁷² מעניין להשוות את ההגהות בסוגיה זו להגהות בסוגיה הקודמת. הגהת המילה 'אין' במילה 'אף' כאן בגרסת אור זרוע ושבולי הלקט מקבילה לגרסת הרי"ד ולגרסת כתבי יד וטיקן ולונדון בסוגיה הקודמת. מחיקת המילה 'אין' מקבילה לגרסה בכתב יד אוקספורד 366 שם.

⁷³ א"ש רוזנטל (לעיל, הע' 8), עמ' 33-34; ע' פוקס, מקומם של הגאונים במסורת הנוסח של התלמוד הבבלי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג, עמ' 22-23, 114-121, וסיכומו בעמ' 292-293, וראה הפניותיו שם. וראה הנ"ל, "ממני יצאו כבושים" – על מאמר תלמודי שהוגה, בתוך: תשורה לעמוס, עורכים מ' בר אשר ואחרים, אלון שבות תשס"ז, עמ' 521-531.

את המילה 'הא' לפני דברי ר' חנינא, כאשר אין בסוגיה על פי לשון זו תשובה לשאלה זו.⁷⁴ לעומת זאת, אם גרסת התימניים היא המקורית, ופירושה כפירוש ר"ח, נקל להבין שלאחר זמן, מחמת היעלמות ההטעמה של דברי רב, נקראו דבריו בניחותא, וממילא מעשהו של ר' חנינא נתפרש כקושיה על דברי רב. כיוון שהסוגיה אינה מיישבת בלשון זו את דברי רב, עמדו המגיהים ומחקו את המילה 'הא' שבתחילת הבאת מעשהו של ר' חנינא. סיוע להכרעה זו יש להביא מהעובדה שכל עדי הנוסח שלפנינו גורסים מילה זו בוורסיה כלשהי. בד בבד הוסיפו המגיהים וכתבו שהקושיה מן המשנה היא קושיה לר' חנינה בלבד, שהרי לדעת רב אכן אתרוג חסר איננו הדר.⁷⁵

על פי דרכנו למדנו שלפנינו דוגמה נוספת לשתי לשונות שלא נחלקו על הנוסח אלא על ההטעמה. הלשון הראשונה קראה את דברי רב בניחותא 'אין זה הדר', ואילו הלשון האחרת קראתם בתמיהה: 'אין זה הדר?!' בשל כך נחלקו הלשונות גם בפירוש המשפט 'הא ר' חנינא מטביל בה ונפיק'. לפי הלשון הראשונה, מעשהו של ר' חנינא הובא בתלמוד כקושיה על רב, ואילו לפי הלשון השנייה, רב הוא שהביא את מעשהו של ר' חנינא לסיוע לדעתו. המדקדק יבחין שאף במשפט זה שורש המחלוקת בין הלשונות הוא בהטעמתן של המילים 'הא ר' חנינא מטביל בה ונפיק'.

נראה אפוא שגם בסוגיה זו היעלמות ההטעמה היא שהביאה להגהתה של הגרסה, אם על ידי מחיקתה של המילה 'הא' לפני הבאת מעשהו של רב חנינא (גרסת רב האי), אם על ידי החלפת המילה 'אין' בדברי רב במילה 'אף' (גרסת אור זרוע ושכולי הלקט), ואם על ידי מחיקת המילה 'אין' כליל,⁷⁶ גרסה שאומצה או נוצרה על ידי רש"י.⁷⁷

אמנם במקרה זה קשה לומר שמסורת הקריאה על פה של הסוגיה, שניתקה בתקופת הגאונים, הגיעה בכל זאת לרבנו חננאל. ונראה אפוא שבמקרה זה שרדה אמנם הגרסה המקורית בכתבי היד התימניים ובפירושו של רבנו חננאל, אולם הפירוש שהציע לה רבנו חננאל הוא פירוש מסברה, שלפי הצעתנו מכוון לקריאתה המקורית של הסוגיה.⁷⁸

⁷⁴ וודאי שהוספת המילה 'דהא', כפי שהיא בכ"י אוקספורד ובכ"י JTS 1608 לא תובן לפי אפשרות זו (להבדיל מכתבי היד האשכנזיים הגורסים בדברי רב 'זה הדר' ולפי גרסה זו הגרסה 'דהא' משתלבת היטב במשפט).

⁷⁵ וראה מה שכתבנו לעיל, סוף הע' 68. כנגד פירושו של רבנו חננאל טוען בורגנסקי (לעיל, הע' 48) עמ' 547, הערה 1: 'ופירושו דחוק שלא מקובלת לשון תימה במימרא אלא במעשה. ונדחק לפרש כך בגלל הגירסה המורכבת שהיתה לפניו אין זה הדר דהא'. לטענה זו לא הביא בורגנסקי כל ראיה, ואיננו יודעים מדוע לא יכולה לשמש לשון תמה גם במימרא. לדעתנו, רבנו חננאל לא נדחק כלל אלא כיוון לפירושה המקורי של המימרא.

⁷⁶ ההגהה על פי שתי האפשרויות האחרונות כללה גם את החלפת המילה 'הא' במילה 'דהא' (ברוב העדים).

⁷⁷ נעם (לעיל, הע' 37), עמ' 143, הערה 301: 'ניכר שרש"י ביקש לתקן את הנוסח אין זה הדר'. אמנם אפשרות הימצאותה של גרסה זו בקטע גניזה שטרסבורג ואולי גם עדותו של בעל המנהיג (לפי השערתנו, ראה לעיל, הע' 44), שנוסח זה כבר היה בכל הספרים שהכיר, מעמידות בספק אפשרות זו.

⁷⁸ ההכרעה בסוגיה זו בטוחה פחות מבסוגיה הקודמת. אפשר שיש להעדיף את גרסת הגאון ולבאר את הוספת המילה 'הא' כהשפעה של הלשון הקודמת, ועל פיה מעשהו של ר' חנינא הובא כקושיה על רב.

נספח: לטיבם של כתבי היד למסכת סוכה

במאמר זה נדון נוסחן של שתי סוגיות סמוכות במסכת סוכה. מסורת הנוסח העולה מניתוח סוגיות אלה תואמת כמה מאפיינים שנמצאו בבדיקת מסורת הנוסח של כתבי היד למסכת כולה, כפי שנפרט להלן.

בסוגיית 'שיעור אתרוג הגדול' חלוקת כתבי היד למסורות הנוסח פשוטה וברורה. הגרסה המקורית ביסודה נמצאה בכתבי היד התימניים, בקטעי הגניזה ובכתבי היד הספרדיים (כ"י מינכן 140 וכ"י סמינר 1608), ואילו הגרסה המשנית נמצאה בכתבי היד האשכנזיים, בקטע הכריכה (שאף הוא אשכנזי) ובכ"י אוקספורד 366. הגהות אשכנזיות מאוחרות הן תופעה מוכרת ואין בה חדש,⁷⁹ וגם במסכת סוכה יש שכבה משנית מאוחרת של הגהות בכתבי היד האשכנזיים.⁸⁰ אמנם גם כ"י אוקספורד שמוצאו מספרד גורס כנוסח האשכנזי, אולם גם ממצא זה אינו חריג במסכת סוכה. הבדיקה העלתה שהנוסח המשתקף בו תואם ביסודו את מסורת הנוסח האשכנזית של המסכת. ממצא אחר בסוגיה זו נוגע לנוסח כ"י מינכן 95, שהגיה את הגרסה המקורית אך לא הסתפק בהגהה האשכנזית המצומצמת אלא הוסיף להגיה ויצר נוסח מרווח יותר מהנוסח האשכנזי. גרסאות משניות ייחודיות מאפיינות את נוסח כ"י מינכן 95 למסכת סוכה.⁸¹

בסוגיית 'אתרוג שנקבוהו עכברים' מסורת הנוסח מורכבת יותר. הגרסה המקורית נמצאת בכתבי היד התימניים ואצל רבנו חננאל (וקרוב אליהם בכתבי היד הספרדיים JTS 1608 ואוקספורד 366). הגרסאות המשניות נמצאות בעיקרן בשתי ורסיות: ורסיה אחת בקטע גניזה אוקספורד וכ"י מינכן 140 (עד מזרחי ועד ספרדי), שאמנם גורסים 'אין זה הדר' אולם הגיהו את דברי ר' חנינא ללשון שאלה או דחייה, וורסיה אחרת בכתבי היד האשכנזיים שגורסים כהגהת רש"י.⁸² שכבה של גרסאות משניות שהתהוותן במזרח כפי שנמצא בסוגיה זו משתקפת היטב מבדיקת נוסח מסכת סוכה. יתרה מזו, בדיקת הגרסאות המשניות מעלה שרובן נוצרו כבר במזרח.⁸³ מייצג מובהק של תופעה זו הוא קטע גניזה אוקספורד: על אף הגרסאות המקוריות הרבות שבקטע זה שמייצגות את מצב הנוסח טרם ההגהות המאוחרות, יש בו גם גרסאות משניות שמייצגות במובהק את ההגהות שנעשו במזרח.⁸⁴ גם בקטע גניזה שטרסבורג נמצאו גרסאות משניות שהתהוו במזרח, אך כמות הנתונים בקטע זה אין בה די כדי לקבוע

⁷⁹ י"מ תא שמע, 'ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה היא-יב', קריית ספר, ס (תשמ"ה), עמ' 29: 'שימושם בספרים לא היה פאסיווי מתבונן גרידא, אלא בעל אופי אקטיווי, ואולי נכון יותר לומר: אגרסיבי, וכלל אדפטציות מרובות של נוסח הספרים (כל הספרים!) כדי להתאימם, על ידי הגהתם ביד חזקה, אל המסורת האשכנזית שהייתה רווחת ביניהם'.

⁸⁰ שושטרי (לעיל, הע' 19), עמ' 372, בטבלה המסכמת שם.

⁸¹ שושטרי (לעיל, הע' 19), עמ' 94-98.

⁸² לדוגמה נוספת שבה יש שתי ורסיות של הגהה מזרחית ואשכנזית ראה שושטרי (לעיל, הע' 19), עמ' 145.

⁸³ שושטרי (לעיל, הע' 19), עמ' 366.

⁸⁴ לפירוט הגרסאות המקוריות והמשניות בקטע זה ראה שושטרי (לעיל, הע' 19), עמ' 373.

מסקנות אלו קביעה נחרצת.⁸⁵ מסירתה של סוגיה זו לא הסתיימה במזרח, ורש"י הוסיף להגיה, ובעקבותיו הגיהו בכתבי היד האשכנזיים.⁸⁶ ממצאים חשובים אחרים מניתוח סוגיה זו נוגעים לכ"י אוקספורד 366, שבו נמצאה גרסת הרי"ף אך לא במקומה. מכאן שסופר כ"י זה השתמש ברי"ף כדי להגיה את נוסח התלמוד שלפניו. כאמור, בדיקת כתב יד זה למסכת כולה מלמדת שנוסחו תואם בדרך כלל את המסורת האשכנזית, אולם במקרים שיש עדות מפורשת של ר"ח והרי"ף על הנוסח, כפי שנמצא בסוגייתנו, הוא גורס כגרסתם.⁸⁷ כ"י מינכן 140 גורס כעיקרה של הגרסה המקורית בסוגיית 'שיעור אתרוג הגדול', אף כי גם שם מצאנו עיבוד מסוים מאשגרה של סוגיה דומה. בסוגיית 'אתרוג שנקבוהו עכברים' הוא גורס גרסה משנית שמובאת ברי"ף ואין דומה לה בעדי הנוסח, אך מכל מקום אינו מושפע מהגהתו של רש"י שגרס 'זה הדר'. ממצא זה תואם את מסורת הנוסח של כ"י זה במסכת סוכה, שבדיקתו העלתה שהוא שייך למסורת ספרדית שנקלטו בה בעיקר הגהות שנוצרו במזרח ומעט הגהות אשכנזיות מאוחרות.⁸⁸ יש עוד דוגמאות במסכת סוכה לגרסאות משניות ייחודיות בר"ח וברי"ף שנמצאות בכ"י זה, ושמה למדים מכאן על השפעתם על סופר כ"י זה.⁸⁹ בשתי סוגיות אלה הכרענו שכתבי היד התימניים הם המייצגים את הנוסח המקורי בטרם הוגה. ואכן, בדיקת נוסחם למסכת סוכה מעלה שבדרך כלל כתבי יד אלו נקיים מהגהות חכמים וסופרים.⁹⁰ אמנם איכות העתקתם אינה טובה, ובכתבי היד התימניים יש הרבה שיבושי סופרים,⁹¹ אף כי רובם השמטות טכניות שניתן לעמוד עליהן בנקל, אולם כתבי היד האחרים מייצגים במקומות רבים נוסח משני, הנובע מהגהות חכמים וסופרים שמחמת קושי מדומה תיקנו ויצרו נוסח מעובד.

⁸⁵ שושטרי (לעיל, הע' 19), עמ' 22 (סימונו שם 19).

⁸⁶ על השפעת רש"י על כתבי היד האשכנזיים ראה שושטרי (לעיל, הע' 19), עמ' 358 בטבלה שם. אמנם לאור קטע שטרסבורג העלינו לעיל (הע' 77) את ההשערה שגם גרסת רש"י התהוותה כבר במזרח. לפי זה כל הגרסאות המשניות בסוגיה זו נוצרו במזרח.

⁸⁷ שושטרי (לעיל, הע' 19), עמ' 371.

⁸⁸ שושטרי (שם), עמ' 371.

⁸⁹ שושטרי (שם), עמ' 229-230; 254.

⁹⁰ שושטרי (שם), עמ' 367-368.

⁹¹ למשל, בסוגיית 'נקבוהו עכברים' גורסים שניים מכתבי היד התימניים 'והא אמר' תמורת 'והא'. כמו כן אחד מכתבי היד התימניים גורס בסוגיה זו 'לא קשיא' תמורת 'אלא קשיא'. נעיר שבדרך כלל השיבושים משותפים לכל כתבי היד התימניים. על משמעותו של נתון זה ראה שושטרי (לעיל, הערה 19), עמ' 26. פירוט השיבושים הרבים ראה שם, עמ' 26-32.

טבלה 1 שינויי נוסחאות לסוגיה הראשונה - אתרוג הגדול

כתבי יד אשכנזיים				כתבי יד ספרדיים			קטעי גניזה		כתבי יד תימניים			דפוסים	
קטע כריכה אדינבורג	מיינכן 95	לונדון 400	וטיקן 134	אוקספורד 366	מינכן 140	JTS 1608	אוקספורד 2671.3	שטרסבורג 4845	JTS 108	JTS 218	אוקספורד E 51	פזרו, ונציה	וילנא
תניא אמר רבי	תניא א"ר	תניא ר'	תניא א"ר	תניא א"ר	תניא אמ' ר'	תניא אמ' ר'	אמ' ליה ר'	תניא א' ר'	תניא אמר ר'	תניא א"ר	תניא אמ' ר'	תניא אמר רבי	תניא אמר רבי
יוסי	יהוד'	יהודה אומ'	יהודה	יהודה	יהודה	יהודה	יהודה	יהודה	יהודה	יהודה	יהודה	יהודה	יוסי
מעשה ברבי	מעשה בר'	מעשה בר' בר'	מעשה בר'	מעשה בר'	מעשה בר' בר'	מעשה בר'	מעשה בר' (ג)	מעשה ??	מעשה בר'	מעשה בר'	מעשה בר'	מעשה ברבי	מעשה ברבי
עקיבא	עקיבא	עקיב'	עקיבא	עקיבא	עקיבא	עקיבא	[עקיבא]	עקיבא	עקיבא	עקיבא	עקיבא	עקיבא	עקיבא
שבא לבית	שבא לבית	שנכנס לבית	שבא לבית	שבא לבית	שבא לבית	שבא לבית	שניכנס לבית	שבא לבית	שבא לבית	שבא לבית	שבא לבית	שבא לבית	שבא לבית
הכנסת	הכנסת	הכנסת	הכנסת	הכנסת	הכנסת	הכנסת	הכנסת	הכנסת	הכנסת	הכנסת	הכנסת	הכנסת	הכנסת
ואתרוגו על כתפו	ואתרוג על כתפו	ואתרוגו על כתפו	ואתרו' על כתפו	ואתרוגו על כתפו	ואתרוג על כתפו	ואתרוגו על כתפו	ואתרוגו על כתפו	ואתר	ואתרוגו על כתפו	ואתרוגו על כתפו	ואתרוגו על כתפו	ואתרוגו על כתפו	ואתרוגו על כתפו
אמרו לו	ואמרו לו	ואמרו לו	אמרו לו	אמרו לו	אמרו לו	אמרו לו	אמרו לו	...	אמרו לו	אמרו לו	אמרו לו	אמרו לו	אמרו לו
זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	... זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר
אמר לו רבי	א"ל ר'	אמ' ר'	אמ' לו ר'	אמ' לו ר'	אמ' לו ר'	אמ' לו ר'	אמ' לו ר'	א' לו ר'	אמ' לו ר'	אמ' לו ר'	אמ' לו ר'	אמ' לו רבי	אמר לו רבי
יהודה	יוסי	יוסי	יוסי	יוסי	יוסי	יוסי	יוסי	יוסי	יוסי	יוסי	יוסי	יוסי	יהו..
משם ראיה	משם ראיה	משם ראיה	משם ראיה	משם ראיה	משם ראיה	משם ראיה	משם ראיה	משם ראיה	משם ראיה	משם ראיה	משם ראיה	משם ראיה	משם ראיה
אף אמרו לו	אף הוא אמ' להם	כך אמרו לו	כך אמרו לו	כך אמרו לו	אף הן אמרו לו	כך אמרו לו	כך אמרו לו	כך אמרו לו	כך אמרו לו	כך אמרו לו	כך אמרו לו	אף הם אמרו לו	אף הם אמרו לו
אין זה הדר	זה הדר	אף זה הדר	אף זה הדר	זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר
14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1

קטעי גניזה		כתבי יד תימניים			כתבי יד ספרדיים			כתבי יד אשכנזיים			דפוסים	
שטרסבורג 4845.26	אוקספורד 2671.3	108 JTS	JTS 218	אוקספורד E..51	מינכן 140	אוקספורד 366	JTS 1608	ושיקן 134	לונדון 400	מינכן 95	קטע כריכה	דפוס וילנא
אלא לרב קש....	מכל מקום קשיא לרב	אלא לרב דר' חנינא קשיא	אלא לרב דר' חנינה קשיא	אלא לרב דר' חנינה קושיא	אלא לרב קשיא	אלא לרב קשיא	אלא לרב קשיא	אלא לר' [ב] קשיא	מכל מקום קשיא לרב	אלא לרבא קשיא דר' חנינא	אלא לרב קשיא	אלא לרב קשיא
...	אמ' לך רב				אמ' לך רב	אמ' לך רב	אמ' לך רב	א' לך רב	אמ' לך רב	אמ' לך רבא	א' לך רב	אמר לך רב
...	?שני התם? דנקבוהו עכברים דאימאס	שאני נקבוהו עכברין דמאיסא	שאני נקבוהו עכברין דמאיסא	שאני ניקבוהו עכברין דמאיסא	שאני עכברים דמאיסי	שני עכברים דמאיסי	שאני עכברים דמאיסי	שאני נקיבות עכברים דמאיס	שאני נקבוהו עכברים דמאיס	שאני עכברים [2] נקיבת [1] דמאיסא	שאני עכברים דמ...	שאני עכברים דמאיסי
דאמרי	ואיכא דאמרי	ואיכא דאמרי	ואיכא דאמרי	ואיכא דאמ'ר	איכא דאמרי	איכ' דאמרי	איכא	[איכ' דאמרי	איכא דאמ'ר	איכא דאמרי	איכ' דאמ'ר	איכא דאמרי
א' רב	אמ' רב	אמ' רב	אמ' רב	אמ' רב	אמ' רב	אמ' רב	אמ' רב	אמר רב	אמ' רב	אמ' רבא	א' רב	אמר רב
זה הדר?	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אין זה הדר	אחין זה הדר	... זה הדר	זה הדר	זה הדר	זה הדר	זה הדר	זה הדר
	איני				ולא היא							
דהא ר' חנינה	דהא ר' חנינה	הא ר' חנינה	הא ר' חנינה	הא ר' חנינה	דהא ר' חנינה	דהא ר' חנינא	?דהאר חנינא	דהא ר' חנינא	דהא ר' חנינא	והא ר' חנינ'	דהא ר' חנינא	דהא רבי חנינא
מטביל בה.....ק	מטפל בה ונפיק	מטביל בה ונפיק	מטפיל בה ונפיק	מטביל בה ונפיק	מטביל בה ונפיק	מטבל בה ונפיק	מטביל בה ונפיק	מטביל ביה ונפל' ביה	מטביל ביה ונפיק	מטביל בה ונפיק	מטביל ... ונפיק	מטביל בה ונפיק
ואלא קשיא מתניתין ...	ולר' חנינה קשיא מתניתין	לא קשיא מתניתין	אלא קשיא מתניתין	אלא קושיא מתניתין	ולר' חנינה קשיא מתניתין	ואלא לר' חנינא קשיא מתני'	אלא לר' חנינא קשיא ...	ואלא קשיא מתנתין לר' חנינ'	ולר' חנינא קשיא מתני'	וקשיא מתני'	ואלא קשיא מתני' לר' חנינ'	ולרבי חנינא קשיא מתניתין
...	בשלמא מתניתין דר' חנינא								מתני' לר' חנינא			
...	לא קשיא	לא קשיא	לא קשיא	לא קושיא	לא קשיא	לא קשיא	לא קשיא	לא קשיא	לא קשיא	לא קשיא	לא קשיא..	לא קשיא
...	הא ביום ראשון	הא ביום טוב ראשון	הא ביום טוב ראשון	הא ביום טוב ראשון	הא ביום טוב ראשון	הא ביום טוב ראשון	הא ביום טוב ראשון	הא ביום טוב ראשון	הא ביום טוב ראשון	הא ביום טוב ראשון	הא ביום טוב ראשון	הא ביום טוב ראשון
... ביום טוב שיני	והא ביום טוב שיני	הא ביום טוב שני	הא ביום טוב שני	הא ביום טוב שני	הא ביום טוב שני	והא ביום טוב שני	כאן ביום טוב שני	הא ביו' טוב שני]	והא ביום טוב שיני	כאן ביום טוב שני	הא ביום טוב שיני	הא ביום טוב שיני
13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1